

Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-Քննական
Որոշումնասիրություն
Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյոր Վ.
Մատիկեան

Միսիթարեան Տպարան

Վիեննա 1930

Solar Anamnesis Edition

Attribution-ShareAlike 4.0 International

Բովանդակության աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիիրներ Արայի Մասին	18
1.1	Գրական ասանդութին	18
1.2	Ժողովրդական ասանդութին	37
1.3	Շամիրամ	84
1.4	Արալեզները	181
2	Օտար Աղբիիրներ Արայի Մասին Եի Համեմատութիւններ	285
2.1	Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ	285
2.2	Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ	406
2.3	Արայ անունը եւ իր ծագումը	502

Յառաջարան

Ներկայ Ուսումնասիրությունս, որ 1923էն ի վեր «Հանդիսի» մէջ պարբերաբար հրապարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուժած է, սակայն դժբախտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աստուծոյ տնայնական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղելիքներու առանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեն որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամլոյ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու երեսառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բառական մեծ խանգարում

մրած է. «Հանդիսի» մէջ արդէն անգամ մը ուղիղ
տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք
է էջ 179-ի կերջին տողը յաջորդ էջին 5^{րդ} տողէն
կերջը զեպրեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղատումէնի քով»ը
կարդալու է «Պղատումի քով:»

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել
երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս
ընթացքին անմաքցելի մնացին ինծի. մին
է Արարապ Ամսագիր, էջմիածին 1918, ուր
Լ. Մելիքսէթ Բեկեան Արալէզներու հայոյդ
«Մի քանի խօսք Ալլեզի պաշտամունքի
մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած
է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, *Kaukasische
Forschungen*, 1. Teil, Georgische und Mingrelische
Texte, Wien 1919: Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ
Բեկեան կը խօսի Արխագներու «Ալըշկինդր»
շնաստամներու մասին եւ գրոյց մըն ալ կը
հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ
Ասլան, որ «բոլոր դեւերը կը սպաննէր. «Օր

մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մետաքսէ ժապաւէններով եւ կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրհոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտրեցին իրենց փրփոջը, բայց չկարողացան հանել ջրհորից: Շները երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձին եւ կեանքը եւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական գրոյցին նման նիւթով կը զբաղի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական գրոյցը, որ սակայն ամէլի սերտ աղերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Քոյր եւ եղբայր գրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Ջրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն

է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ
տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ծագը վագրէ մը
գիշարուելու վրայ են, կը յարձամի եւ վագրը կը
սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ
տղուն եւ իբր վարձք իր ծագը կու տայ անոր Քիչ
ապենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը
հրաշալիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի
կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով
կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, զոր վ'անցնի ու
դետրու թագաւորութեան տէր վ'ըլլայ: Բայց իր
սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապածգէ մը կը
սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին
կը հրամայէ, որ իր միօը ուտէ, որպէս զի անով
իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ
երկու շնիներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ
վիշապածկէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ:
Իմ հրապարակած գրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին
կեանքին դարանակալը (հոօ մայրը) երեք

անգամ հիանդ կը ծեանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրապարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ եռորդիին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Ացիս-Ունախավի (=արեւէն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զգուշացընէ, բայց նա միտ չի դնէր. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ճեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը կապելով, երբ չոռորդ անգամուն տղղան չորեքսպարիկ շղթան ալ չի կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուրդած վիշապածուկը դուրս ցարկելով զինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին

շնիկներն կու գան եւ իրենց տերը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու զրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ էջ 233ին «Արտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Արտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուիին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ:

Թէեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ
տեսակէտներով Առնորիոսի դիցաբանական
տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով
կը մերժենան, բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իր
ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ
հիմ մ'ունին:

«Նիւթերու եւ անուններու ցանկ ին
մէջ առնուած են ինչ որ դիցաբանօրէն
նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ
միայն կարելիութիւնը:»

Հեղինակը

Ներածություն

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանություն» ուսումնասիրության մէջ տուած խոստումս է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի եւ թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձենալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը

ընթերցող հասարակության ներկայացրնել:
Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն
դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած
է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի
բազմապիսի եւ բազմերանգ թելերովը պէտք է
որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը
վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը
կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը
ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը
մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր
պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է.
Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝
այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին
անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն
գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը
ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց
գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով
չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր

առասպելական երբեմնի վեհ դեմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսագորկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթագնեն: Ժողովրդական ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կայ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տականքն բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ

ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր
իսկ անոր աղդեցութիւնը կարծուածէն ատելի
մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով
եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած
մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը
վազէ նա անարգել պղպջուն առուակի մը պէս
ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն
ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝
ցուցնելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ
ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ, ինչպէս յառաջ,
բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան
սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե.
Լեւան Բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան
ըրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները
Archiv für Religionswissenschaft¹ թերթին մէջ
հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ
Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ շատ խիստ են եւ

¹1903, 1., 1:

հաատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարքերով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարդացողը դիւրաւ պիտի համոզուի իոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրագոյն զօրաոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր եւ ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր

Նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղափոխուեցին վերջնականապես հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ պճնուած երկնաքերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման մթին դարերը թեւակոխել եւ քննել: Եւ ինչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ

ասորական ապրանք մը նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով մթութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամէնէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ անելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն եւ Սուրբ գիրք, Յանելուած Գիլգամեշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բասմաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ 81-82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալիզաց եւ Բաբելացոց Մերովրաքի, վենետիկ 1898:

մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեաբար՝ հնրեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական ասանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, գտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Դ-Երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը գրաւցընէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը

պիտի ընձեռել, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացընել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով ամէնուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

1 Աջգային Աղբիիրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ խորենացի, որոնց մէջէն կարելի էր պարզապէս առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եզնիկ թէլ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն անշուշտ հարեանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը

³Հմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սեբէոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք խորենացոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ առաջին պապմագիրը, հայ հերոդոտոսը խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգուած այն

պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսությամբ
եւ Երդ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու
քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդըգնութիւնն
ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն
մը գրելու, առանց զանց առնելու ազգային հին
հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն,
որոնց մինչեւ իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած
է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն
ունի: Խորենացոյ պատմական արժէքն ոչ ոք
կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու
մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց
ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի
Կորեան եւ Ղազար Փարպեցոյ ծայրը լսելի
կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արծագանգի դեր կը
կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ,
հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի
բերեմ Անանունի եւ Խորենացոյ Արայի
նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ

կողմանէ անելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գեւցեր⁴ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ անելի դիրութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ», այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեցէ զկամս նորապոռնկութեամբ. քանզի ըստ լոյս համբաւոյ յոյժ տոպեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Զի ոչ գտանէր

⁴Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝
այր պատկերաճոխ, յղէ առ նա հրեշտակս
պատարագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ:
Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ
ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ,
ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, եւ գնայ ի
վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն
Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի
պատերազմին: Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել
զդի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց եւ
ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվերս
նորա եւ կենդանացի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի
նորա ի վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի
ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի
հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ
հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց եւ յարուցանել:
Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանապից
նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ համբաւ

Արալեզաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնագրքուիկ եւ՝ դուրս հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմուածքին փոխարէն հորէնացին մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար եւեթիոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս հորենացին շեղեղով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան

⁵Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան գայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անճէտ ընելու միտքը)... եւ համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ ածել մարգարտեայ եւ *երկրորդ նորա կոչել*:⁶» Որ է ըսել՝ Խորենացոյ համաձայն թէեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ատրեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի

⁶Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց. Տիգրիս 1913, էջ 44:

Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Նինոս *Բէղեան* այսինքն Բէլի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եսեբիոսի համաձայն⁸ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցընել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը

⁷Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

⁸Անդ, Ա, էջ 98. նաեւ Բ, էջ 62:

Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը
այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ
ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի
խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում
շնորհի արժանատրեալ ի Նինոսէ. որպէս
եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ
բորբորիպոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ
զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ
ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել:
Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական
լինելոյն Նինոսի ի Կրեպի, որպէս հաւանեալ եմ,
համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախպն՝
առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... կամ
առնով կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ
ամենայնի՝ որոց փրկէր եւ Նինոս, եւ կամ
կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ
մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի
տեղի իւր» (Էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած
մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելումներով,

որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախչիլլօտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամէնն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անագատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնելով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, զնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ

գբումը անհիմն, չի լինի գլխի ցանկության
իրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ
գործակցաց իրոյ, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել
զԱրայն (էջ 49):» Խորենացին այս կտորով
միայն բաականէն անելի կը ցուցնէ թէ ինքը
հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ
չի գիտեր այն ամենատարական օրէնքներն,
որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ:
Հերոսութիւն բարկացած է Արայի դէմ եւ
բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ հոս այլ
եւ սիրոյ եւ խանդաղատանքի տեղի չկայ:
Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական
դիցազներգական առասպելներու լեզուն.
Հերոսը կամ Հերոսու հին կը սպաննէ իր
հակառակորդը, որ սակայն մահուրնէ վերջը
սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Անելի անյաջող է
յաջորդ յաւելումը. «Իսկ ի գրգռել միսանգամ
գորացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ
տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել

մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվերսնորա եւ կենդանասցի» (Էջ 50): Խորենացին Անանունի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվերս նորա եւ կենդանասցի» պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանունի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ: Քմածին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացոյ՝ «աստուածոցն իմոց» ը, զոր Բասմաշեան զարմանալի կերպով իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցնելու համար:⁹

⁹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

Խորենացոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յատկումներով եւ քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճոռտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան եւ թէ՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան

պատմության: Պատմախոյզներու ականայ սայթաքումներն տակաւ կը նուագին այնուիետեւ եւ Խորենացոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ ամելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ զինքը ներկայացընելիբրեւ ամենահաւատարիմթարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն:

Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբոլորն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար

անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ գոր դուդ

¹⁰Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909,

կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնեական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտության չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարության աանդավէպն, որ իր քրիստոնեական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողության մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնեական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ

էջ 33:

հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին երդ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուիիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկն արդեօք հայ իին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եգնիկէն. «Եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եգնիկ, եթէ

ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ վիրաւոր որ անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արաւելզն կոչեն. այլ ամենայն՝ առասպելք են» էջ 99: «Միթէ եւ զարալիզէն եւս որ կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը ատլի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ յառաջին ժամանակսն արաւելզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՛չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ: Մարմնաւորք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն առնլու աւանդութիւնը յայտնանդիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աստուած էր եւ

2. թե ինքն իսկ եզնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիցազունք էին» առարկութեան իբր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձնէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցնել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ երդ դարու քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիցազն մը կը նկատէր, Գրդ դարու կամ անելի ճիշտ նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր *ազգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ*:

1.2 Ժողովրդական ասանդութիւն

Արայի Երդ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ ասանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան գայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ գանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չղնել՝ ի հարկէ առանց գրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու աստութիւնները

¹¹Ազգ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

գոհելու: Որչափ որ ալ ամանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արծակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյներու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցափնք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ ամանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Ջրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ թագաւորը *Մուսու քաղաքը որ է Նինուէ*: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալէգարոյ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի ղրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ զինքն երիտասարդացընել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ

միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Ասկայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երեց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի *վան*, որ Շամիրամի *մայրաքաղաքն* է եղեր: ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դեւեր են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելովը կը յաջողի բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երեց եղբօր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է եւ անունը Ջուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաման ժամանակ զրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝

դելը տակաւին դուրս քլլալուն՝ Արան կը հարցընէ աղջկան՝ «Այսօր ի՞ր կողմն է գնացել նա:» «Դէպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ոսկից Արա կը հետեւցընէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եր տանին կը հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենագոր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն *անձնատրուած լուսաւոր* երեւոյթ վիշապներէ եւ դեւերէ կը հալածուին,

յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Զուարթ, վայ ինձ, դու այլ ես չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբեք, կը պատասխանէ Արայ, թող վկայ լինին *աստուածները*, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից:» Զուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ ալեգարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թոչունը իր թելով, օձը իր պորտով չեն կարողացել

Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ
պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ:
Զորրորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող
սպրտնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չմնասել...
եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին
սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք
եւ ինչ կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք
նրանք, դեւի կերպարանք էին մտել սահմանը
լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ
որ քովս եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ
անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ
հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն
մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չար
բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն
աշխարհին սկսեց աչքի առաջով. անցընել,
ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ
առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ զուարթ
իրենց կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, թախիժն
երեսին:» Ամէնէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ,

բայց անով զոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ գինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կռացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր մաւրանին դնելով նրա մաւրը, նրանն ինքն առաւ՝ եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է

Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արինը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՛նչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թռցրի:» Ապա զօրք ժողուած պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ չպատերազմիլ. «Ուշ է, հայրիկ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անզէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու

տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծպտուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց գորքը: «Միայն գորքի գլխատրին, որ երկար մագերով, բարձրահասակ եւ աննման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ կոծով ու ողբով *զինքը կը Թաղէ:*

Աանդավէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ ենն Արայի աչքերու առջեւէն

անցնելը, որ Ողիսեսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցնէ: Սակայն ամբողջ պատմութիւն իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիստորիան անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրատոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ

կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ընդ եւ է մերձատրութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նիւեի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հրոչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւարտութենէ խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր

եղած ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի է կարծել թէ հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունեւ. նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երբեք զայն դիցաբանական գրոյցներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յարութիւն առած նկատելով: Ինչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ

ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ: «Ուշ է հայրիկ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու գօրքը կարող ենք մի բան անել.» եւ կուգէ խնդիրը բանակցութեամբ լմացընել կամ գերի երթալ: Լաւ է ինքս գերի յինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց գահն ու Հայոց գօրքը:» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ գրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային

ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մըն ալ էս. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ծորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժել վախճալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով հոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հանէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացնեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառոտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետքրքրական է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան

արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը *սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացրնեն:*

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ զարտուղութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին

մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան
միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան
առնելու որ հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին
յուսահատութենէն ինք զինքը կը սպաննէ,
մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ
կը մեռնի *պատերազմի* հետեւութեամբ եւ
պատերազմը Արայի առասպելին համար
հիմնական նշանակութիւն ունի: Անհնար է
ուրեմն այս կարեւոր պարագան անտես ընելով
երկրօքին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել.
կամ՝ այս կէտիս մէջ առասպելը փաստուած
յատարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ
չունինք դժբախտապար:

Առասպելս հետաքրքրական համարելուս
բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւստած
վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական
աւանդութիւնն է: Ջարմանալի է, որ ըստ
քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը
ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական

երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթ Ոստանէ = Գմբեթը Ոստանին
Ճուխա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկզկիաթ խիզանէ = Մզկիթը խիզանին
Տարինց Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը
Պատմանին
Կեայթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի
չարուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարատրութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն որը նախնականին եթէ ոչ իսկական,

գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երդ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոդոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս

Ես երբիս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենագոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելին աւելի համապատասխանէր: Խորենագոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն

¹³ Ժամանակագրութիւն Եսեբեայ, 2., էջ 64:

ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կ'ասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացոյ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրաժանօթ անվստահելիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմութեան մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մէծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր գրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորջուր եղած միջոցիս. իբր գրոյց թէի բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական ասանդավէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ գրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի ասանդավէպին

համար, առանց նկատողութեան առնլու այն
զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր
եւ յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր
առասպելին միջեւ:

«Կար չկար, կ'ըսէ գրյցը, թագաւորը մը
կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը
պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ
բազմութիւն մը բռշաներու վարը դաշտին մէջ
մաղ կը շինեն: Ամէնէն ատելի աչքի կը զարնէ
աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ
եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ
առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը
հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն:
Շինեցէք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական
զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ
տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես
կ'ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ
եւ հոն զինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը
կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիծ մը եւ

բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաջանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթա'ն եւ չի լմննար, եւ այսպէս օրերով քայելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւաւոր առիծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիրենք դիմացը անցընէ: Ինչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիծը կը սպառնայ զիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիծին վրայ, որ զիրենք լողալով ողջ եւ առողջ

ծովուն միւս կողմը կ'անցնէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչով փոխարինել իրենց եղած այս բարոյեան: Բայց առիծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Յամաք ելլելուն պէս պատանւոյն կը հրամայէ որ զինքն սպաննէ. գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ զատ եւ աղիքներն ալ զատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ինչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ ապա իջնալով պատանւոյն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը

նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր գարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները գէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը գննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիր շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպատրոյթին մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը գննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը կատարէ եւ փերին կըտանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ զքեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուկ ըստածներուն եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ծեանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ զքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ինչ ունիս, քոյրիկ, ինչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռուն, շատ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտէզ

մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհիս երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կախուած են, գնա՛մ եւ հոն եղած քնարը բեր եւ զմրկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չդառնայ: Աղջիկը փերիին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելոյն խնդիրը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը վերանայ: Եւ ինչ տեսնէ, հեռուն, շատ հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնայ կ'իջնայ եւ կը հասնի պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր: Բարեկամ, ինչո՛ւ եկած ես, ինչ կ'ուզես,

կը հարցընէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուին, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ է, անհկա զքեղ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար է զքեզ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դիր ինչ որ կ'ըսես: Այն պարտէզը, ուր երթալ կ'ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տրուի եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտիր եւ քնարը ա՛ռ, ինծի եկրի: Ճիշդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան

Եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին ծիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը գարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ եւս պիտի չագատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձեւացիր եւ եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ իրեն. հեռուն շատ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ասոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ մը. գնամ, անիկա բեր եւ մորթէ, որ ուտեմ եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ծին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի թագաւորին աղջկան:

Միտ դիր ինձի, բարեկամ, կ'ըսե՛ աղջիկը, այն հոտին երթալ շատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն են կատաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ քանիներ այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձունք մը կայ: Դուն նայէ՛, որ երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հոտը գայ քեզի մերձենայ, դուն օդը բարձրացիր, սաստկութեամբ իջիր վար եւ բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ օդ բարձրացիր եւ եկրոր ինձի: Հագիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հոտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամէնն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան շնորհակալ

կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ շաբաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուըտէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ալ չեմ գիտեր ինչ ընենք: Դարձեալ հիանդ ձեացի՜ր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռուն, շատ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բեր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին թէեւկասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին

աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէջ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՜ քանի՜ հերոսներ կու տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցընէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազիւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անով ինք զինքն կը

մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ
զինքը գտնեն:

Փերիին ալ, աղջկան ալ հնարքներն
սպառեցան եւ չէին գիտեր, ինչ ընեն: Ուստի
եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝
կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան
գաղտնիքն իմանալ: Եղբայր, կ'ըսէ, օր մը
աղջիկը, ինչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն
վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ
յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը,
զոր սակայն պատանին առանց մեծ բռնութիւն
ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Սիրելիս, իմ ձեռքերս
կրնաս միայն խոզի մազերով կապել, ուրիշ բան
չի կրնար գիս զսպել: Աղջիկը ուրախացած խոզի
մազ կը բերէ եւ կը կապէ: Եւ երբ պատանին
սաստկութեամբ կտրել կ'ուզէ, մազը կը մտնէ
մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս
հոսել: Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս
կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ

եղբայրը սպաննէ: Բայց փերին՝ ինչ պէտք կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն: Հերոսը արեւան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած: Յանկարծ վսկփսկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. *իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկլտոյքն ու աղաղակն լսելով՝ հորն կ'իջնան եւ իրենց ակօսներովը մազը կը քակեն եւ վերքերը կ'առողջացընեն:* Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ'ըլլէ հորէն եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն: Իր ապերախտը փերին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրկն: Անմիջապէս փերին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերին՝ զինքը

չսպաննելուն համար միայն մէկ ուղքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացընելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:»

Ժողովրդական գրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալեզներու հին առասպելն, որ մեր գրական ասանդութեան մէջ Արայի ասանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մեջ բռնած իր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրկն, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ վիրաւորներ կը կենդանացընեն, բուժելով

անոնց վերքերը: Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վերքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակրաներով մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վերքն ալ *լեզուաւ* կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ *սպաննել* կամ *սանդարամեց* *իջեցընել* կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ գրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու գիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ այս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ

լուսաւորութիւններ կ'ընծեոէ մեզի առասպելս:
Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն,
որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն
գրգռուելով եւ համոզուելով որ զինքը չի
սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս զի
հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը
գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ,
բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին
մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի,
թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի ուսկից կ'ազատի
իր շնիկներուն օգնութեամբը, *վերջ դնելու*
համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս
վերջին կետը Արայի ասանդավէպին մէջ իր
համապատասխանը չունի, անոր համար ալ
բոլորովին առեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի
յարութիւն առնլէն վերջն ունեցած կեանքն ու
գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ՛ իր չափ
բնական է մեր գրոյցին վերջաւորութիւնը:
Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ

նաեւ երկու գրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իզմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամէնուն ահ կը պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլայ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը գինքն իր ծնկուղներուն տակ առած՝

կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց *աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սադրանօք կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը սպաննել:* Սկզբան չի յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. *փերիին խորհրդովն* աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ինչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խտտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնուի այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ

տունը, ուր իր ամուսինը փերիին հեպ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռչատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իդիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր գրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանորը երանգներով

ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Ձկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Արմենիոս որ ըստ յունական ասանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած գրոյցը: Հայ գրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արեւնակցական, այլ անելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ջնջել գրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիքսոս եւ Հելլէ թողլով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր

ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիծի տեսագծին եւ ի՞նչ գիտէ քանի գրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վրայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն *Կողքիս* (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հեղեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն եւ կը խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու գրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմ

առած Արեւի նուիրուած մայրիի մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է *Յասուն*: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակութիւն ունի: Մտադրութեան արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին:

¹⁴Հմմտ. Pauly, Enzyklopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

Եթե Աթենաս դիցուիին իր աստուածային առանձինն օգնությամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուիի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմուածքներու միջեւ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այետես Յասոնի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրում առտ մը հուր շնչող երկու ահռելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած

էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասունի կու տայ վիշապի ակօաներ, որպէս զի *երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն*: Թէ ոսկից են այս ակօաները՝ դժբախտաբար գրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. գրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակօաները խոյին ակօաներն ըլլան, այս պարագային մեր գրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ անելի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն գրոցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յասուն իրեն

եղած երեք առաջարկություններն ալ ամենամեծ
յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մեփլէա՝
Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած
ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր
առաջարկութիւններուն գաղտնիքը: Ահա մեծ
զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր գրոյցին
անտարին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ
Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն
հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն,
որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ
հերոսին առջեւն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի
պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ: Արայի
առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի,
նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամուզի, Ադոնիսի
եւ Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն
ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի
թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ զարգացման
յետագայ շրջաններու գործ է:

Ժողովրդական ուրիշ գրոյց մըն ալ կայ որուն

մասին սակայն չետոյ:

1.3 Շամիրամ

Հնութիւնն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ԺԹԻՂ դարու 50-ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր *պայտմական իրական* անձնատրոյթին մը իբրեւ թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յափտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հոշակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր

արձանագրություններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ *քննազուրկ* եւ *յեղադիմական* կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական *Իշտարի* հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու *Եւեմերական բանապաշտութիւնը* իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասուրա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մնաց մինչեւ ԺԹդդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ

շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բարեխաղի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թրդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ ամանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

¹⁵Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire

Արձանագրութիւններուն առաջինը
բաբելական Ներոյ աստուծոյն նուիրուած
արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս.
«Ներոյ հօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն
Նուգիմուտ (=էա) աստուծոյն, սիրելոյն Բելի
տերանց տէրին, անոր, որուն զօրութիւնը իրեն
նմանը չունի, առանց որուն երկինք որեւէ
որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը
նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի
Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին
Շամուրամմասը, պալատին տիկնոջ եւ իր
տիրուիւնը կեանքին... եւ իր (Ադադնիրարի)
հոգւոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն
որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ
ըլ լաս դուն յետոյ գալիքդ, վստահէ Ներոյի
վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դնէր:»

ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899,
էջ 18 եւն:

Երկրորդ արձանագրությունը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամմատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամմատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

ցուցնելու համար թէ Շամուրամատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամ մատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ տիրուիս» կը յորջորջէ գինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամատ Շամիրամի ասորեստանեան ձենն է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր թագուիին: Երկուքին նոյնացուցման մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի

է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկ-Բալատ-իգբի եւ Բաու-ահ-իտտին թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացնէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ անելի յառաջ երթալով՝ հորը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցնել:

Այն ատեն միայն թերեա ղժուարին ըլլար
Շամուրամատ Շամիրամի հետ նոյնացընել,
երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ
համանուն ուրիշ անելի նշանաւոր թագուհի
մը կամ գէթ դիցուի մը գոյութիւն ունէր:
Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանօթէն
խնդրոյնիս կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-էլ-Քալա
(Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն
երկկեզունան արձանագրութեան մը մէջ
Սիմա անուամբ դիցուի մը կը յիշուի, զոր
S. Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ
նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը
դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող
հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է
բաբելական *Աամուրամմարէն*, որ հաւասար է
ասորեստանեան Շամուրամատին: Հետեաբար

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

երթ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է **ܣܝܡܐ** եւ նախնականն ըլլալու է **ܐܪܡܝܐ** = Ասիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամու-նախարմատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենան առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերազդեցիկ դէմքովն ոչ միայն բազմաթիւ

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

առասպելներ եւ աստուածութիւններ ծուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն ու գործունէութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ ամելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամէնէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անոր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն

²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած եմք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարի վիճակէ այնչափ փառքի գագաթնակէտը հասաւ:»

պատմագիրը, որ ժողովրդական գրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրաժանօթ բերումովը ի հարկէ անելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկետոյ ասորի դիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անապատին մէջ, ուր աղանիները զինքը կաթով եւ պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը զինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Ոննեսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիդասպէն կը ծնանի: Մասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբն ու տուած իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն

ալ ըրած էր Հայաստանի Բարձրանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած:²¹ Ոննէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք զինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, ուսկից կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ Նինոսի ընդդէմ Մարաց արշաւանքին եւ անոր մահուընէն վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաեւ շքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ շուայտութեան տալով ինք զինքն ետեւէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ ամէնն ալ կը սպաննէ: Ամէնէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդիկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ

²¹Diod. 2., 1.

անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կ'ամ կը սպաննուի եւ կ'ամ աղանդ կը փոխուի:²²

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուիին է, որ փինիկեան Աստարտի եւ ասորաբաբելական Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուիին է, արգասատրութեան եւ սիրոյ դիցուիին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն

²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոբիոս, Adv. gentes 1., 5 եւն.

մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղանին եւ ծուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղանոյ կամ ծկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր:²³ Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրամ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ծուլելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրովը:

Դիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ առասպելական որ եւ է դէմքերու իրարու հետ ծուլումը կը սլափրասփրուի սովորաբար մին միւսին որդին կամ դուստրը

²³ Հմմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մտնդ. ՁԷ) 1920, էջ 233-235:

հոշակելով: Միեւնոյն յառաջատութենէ անցած է նաեւ Մարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագղաթ-բաղսար Ա. գայն տակաւին կ'անուանէ «Բէլ որդի Բէլի» այսինքն յառաջուան Բէլին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն անելի դիցաբանող երեակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցաբանական բազմապիսի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիրքընելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատութիւնը դիրքընցած է մասնաւորապէս անով որ ասորա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագուհի, աստուածագի են եւ սերած են *մայր դիցուհիէն = Իշտարէն*: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու

մէջ թագաւորները յայտնապէս. պատգամ կ'արձակեն թէ ծծած ըլլան Նին Արսագի կաթը,²⁴ որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, օժտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Ոննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ոննէսի նախնական ձեւն էր *Ոաննէս*, որ կը համապատասխանէ Հա սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: *Էա* ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշդար-Շամիրամ, անոր համար ալ

²⁴OLZ. 1908, էջ 234.

ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան *զգօնութիւն* եւ *արդարութիւն* տրվեցընողը: Ահա ասկից է, որ էա իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ոննէսի միջեւ եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւգէս Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածքը: Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւգէս կը համոզեն, որ Լիւդացիներու Կանդալէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ականջայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն առնուլ. կամ թագաւորը կը սպաննես, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ կ'ամուսնանաս եւ կամ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւգէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն

համաձայն Գիւգէն սպաննելով Լիւդացիներուն Սադիատտէն թագաւորը, կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ Պղատոնի²⁵ Գիւգէն հովիւը շատ մը արկածախն. դրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուիւոյնսէրը եւ թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըստաճներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան ասելի պատմականն է դիցաբանականին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հետեաբար մեր խնդրոյն գալով՝ դիցաբանական Իշդարն է, որ Շամիրամի

²⁵Politeia 2., 359.

²⁶Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷OLZ. 1910, էջ 345:

կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ անոր հետ ծուլուողը Շամիրամ է եւ ոչ թէ Իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական ասանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլաշիշթայների, որ հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց *Թամարա* նշանաւոր թագուհին ալ ժողովրդական գրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի Իշդարէն: Այսպէս թերեք գտնուող թամարա ըսուած դղեակին մասին ասանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ

հոն թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէր:²⁸ թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ծիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ընդ, ընդ է կօշիկը, ընդ զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցու հոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը

²⁸Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռուս.), էջ 61-63:

²⁹Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի *Իշդարի* համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր գինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր *Իշդարն* էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովիիս Գ. ին դրկեց գինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցարանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական գրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Ջենոբիա թագուհին յայտնապէնոյնացուած է *Իշդար-Շամիրամի* հետ:³² Արս դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաեւ

³⁰DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

³¹Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babylonier als

մեր Սաթենիկի մասին: Ձեռն համարձակիր
հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու
դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ
պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ,
որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշդարի
նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին
յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ
նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի.
ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է
թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք
շատ գերազշիռ դիրքի մը արժանացած է թէ
հայ մատենագրութեան եւ թէ միանգամայն
ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ
վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին

Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völ-
ker. Leipzig 1903, էջ 47.

Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիժաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, այնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի *հայ* առասպելին ակնադբիրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէտք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն այն ատեն, երբ մտադրութեամբ

հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու այն ժամանակը, դէպքը կամ անձնատրոթինը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ այս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Արեղեան:

Խալաթեանցի համաձայն³³ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրատոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր Սիկիլիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եզնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինգած է եւ անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ոսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգիւ անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ Խորենացոյ անձնական յերիրանքներ համարած է Արայի գրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային գրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ

³³ Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն
Խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի
կողմը. եթէ Խորենացոյ աղբիւրներու
նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն
շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն
ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ
կ'արդարացընեն Հանգուցեալին կասկածները
ցուցնելով Խորենացոյ պատմած շատ դէպքեր
իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ
Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ
հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը
ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի
Էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ Էմինի Խորենացին իր
պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած
է ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ, ոչ թէ

³⁴Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը.
թրդմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

Մար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացոյ կեղծիք է: Աբեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ Խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալու է իրեն. եւ որովհետեւ Խորենացոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Աբաս է, Աբեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ. «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր՝ Մար Աբասի եւ Անանունի խնդիրը:³⁵» Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ

³⁵Անդ, էջ 589:

չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարդացողը ստուգիլ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Արեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է *առասպելականը պատմականէն զանազանել* ցուցնելու համար թէ Խորենացոյ քով գտնուած Վէպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակէտով Արեղեան շնորհատրելի է իր ուշագրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան դժուարութիւնները թոյլ կու տան Արեղեանի բան

մը հորենացոյ քով կան պատմական կան առասպելական, կան Մար Աբասէն եւ կան ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաին չէ լուծուած հորենացոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կոռուանը պատմուածքներն ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ինչ կ'ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ հորենացոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ այն ատեն եւ այն պարագաներուն, երբ կասկածելու էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւններով:

Իսօքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ հորենացոյ Շամիրամի մահուան

մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Արեղեան ասելի յառաջ կ'երթայ. *Ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պայրմական «յիշողութիւն» են եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! ծագում ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Արեղեան եթէ քիչ մը ասելի նուազ հաւատար հորենացոյ՝ հոս նաեւ թովմաս Արծրունոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին սրժէքն անհամեմատ ասելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի*

³⁶Անդ, էջ 512-520:

չզգար բուռն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար
հալաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ
մասին անճիշտ ըլլալուն՝ ես ալ իմ համեստ
չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ,
որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի
հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի
Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մուտ
գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ
երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր
յիշատակը:³⁷ Սակայն ամէն պարագայի մէջ
Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն
ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝
գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝
ազդուած Եսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ
մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց
կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ

³⁷Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ.
Ամս.» 1922, էջ 234:

Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասորնասիրբադի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարգանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացրնելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը

³⁸Անդ, Diod. 2., 1:

պարտուելով՝ յաջողութեան դաբնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ 202աիւելլու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն ասանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Արեղեան,⁴⁰ իբր զօրաւ որ ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ *ծկան* կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին

³⁹Սրուանծտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰Անդ, էջ 538-539:

որոնք որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Իշդար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր նշանակութիւնը անով անելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական գրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաասարդեանց⁴³ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը

⁴¹ Այս մասին տես նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն», էջ 234-235:

⁴² Արմ. Յոսօբ, էջ 150:

⁴³ Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, Է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

կը տարբերի Արուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երեցկինը» երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երեցկինը հաց կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաչ կ'ուզէ:» Նոյնպէս ըստ Արուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի երեցը եւ կինը՝ վախէն ինք զինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով երեցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երեցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունւոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէւ ք. Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակափն նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարութիւն

առնելու վրայ է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Ահա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսայ ի տեղւոջն արծանաշար քարակարկառ գոգածեւ միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերկվարաց արկման դաշտն, *ի վերայ Լեզոյ գետւոջն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:*⁴⁴» Պատկանեան (*անդ*) եւ Ն. Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն «*ուր զԱրայն գեղեցիկ.*» Իսկ «սպիանած վերայն սպանելոցն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ *վիրացն* սպանելոյն.⁴⁵» որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:»

⁴⁴Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴⁵Անդ, էջ 530:

Ինչպես կը տեսնուի նաեւ այս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ եւ մութ կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզբ անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անով Արայի նոյն տեղոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Աբեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի *ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեան*, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրիշ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրիշ տեղոյն հետ կապուած ժողովրդական

⁴⁶Տեղագրութիւնք, էջ 264-265:

աւանդութիւնները. միոյն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեաբար հալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն հորրենացոյ կողմանէ յերիւրուած) աւանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առասպելները՝ անգամ մը, որ *պատմական գոյն կը ստանան*, իրենց բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութի ն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող, խորիող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու

մէջ եւ այս տեսակէտով թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրատունք չունինք լոկ մակարերութիւններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզբի գրոյցէն զատ կայ նաեւ *Արտամետրի գրոյց մը*, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին վերակազմութեան համար: Զրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը հորդենացոյ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ

⁴⁷Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլուններ գտած՝ կը զննեն զանոնք: Շամիրամ ուլուններուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունները եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մազերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մազերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած ուլունները կը տրանի կը նետի Վանայ

ծովը եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

Ջրոյցիս՝ գէթ էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Ջրոյցը Շամիրամի տեղ ունի *Շահմարան* եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զբոյցի նիւթ եղողը *վիշապ* մըն է, որ անգամ մը *Աժդահար* եւ անգամ մըն ալ *Հահ-Մարամ* կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ *մար* պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար *Շահմարան* այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու *պեղ* = *վիշապ* օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ *Աժդահար* (պարսկ. աժդահա): Ակններէ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Ջրոյցը

⁴⁸ Բիզանդիոն 1900, Թիւ 999 եւ 1000:

շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի փսաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը գրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասատւոյ ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ'առնու. եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանճար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ ճշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ինչ տեսնէ. ոսկրին ամէն

մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր *անգին քարը*, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը *Շահմարան* կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ անտելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը

անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամեսի մէջ պատանեակ մը կար, որ *գիտին մեծին որդին էր եւ շար ալ գեղեցիկ*: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշիկին ծեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութենէ՝ Նեմրութ լեռան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսափիկ շինելով անկից Արտամեսի վրայ ահագին քար մը կը նետէ գոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ *Շահմիրամ* Արտամեսոցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար *Վան քաղաքը կը շինէ* եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ *լուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ*: Սակայն օր մը Վանի

ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց *կրօնի պաշտօնեայ* մը զայն անոնց ձեռքէն առնլով կը նետէ *Վանի ծովը*, որպէս զի այլ եւս աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ *բնապարմական* կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով *առասպելական-դիցաբանական*:

Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրաժանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր

իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին
բնագգերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս
քաղքին դիցուիին օծի աստուածութիւն մըն էր եւ
օծի կերպարանքով կը ներկայացուէր:⁴⁹ Նոյնպէս
Էսկուլասի Եպիտարեան մեհեանին մէջ
կենդանի օծեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰
Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օծի
պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս
Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն
սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան
մէջ է վիշապ օծը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն.
մեհեանին մէջ ծագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն
միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը
կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով
հրապարակայկն պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

⁴⁹ Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

⁵⁰ Baudissin, Adonis, էջ 330:

⁵¹ «Anthropos» 1908, էջ 891:

Թէ՛ օձի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ինչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զագրադէմ եւ ահագնատեսիլ կերպարանքովն ատելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ ատելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր գրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս գրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն զի օձերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտցընեն: Ահա ասկից ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգին քարին առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. ուրիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան,

անոր զարմանալի յատկություններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, զրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է, հետեաբար զրոյցն արուեստական ուստում մը կ'ընէ, երբ պատաւ վիուկին իր աղջկան ունունը Շահմարան դնել կու տայ եւ անով բոլորովին նոր զրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ *Շամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը*: Որչափ կ'երեւայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է *Շահմարան* անունը (= օձերու պէտ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ Շամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շահմարան կամ *Շահմիրան*, շատ ցանցառ նաեւ *Շահմիրամ* կ'անուանուի:⁵²

⁵²Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Շամիրամի ժողովրդական Շահմարան անուան պատճառաւ օձի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի զրոյցին հետ:

Ասկից դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝
այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ
անշուշտ Շամիրամի առասպելին մէջ ալ կը
յիշատակուէր: Ըստ Խորենացոյ եւ Սարգիսեանի
հրատարակածին Շամիրամի ունեցածը
ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը
համեմատաբար աննշանակ է, կարելորն այն
է որ երեք տարբերակներն ալ Շամիրամի
պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան:
Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ գրոյցս Շամիրամէ
մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ,
մինչդեռ ըստ Սարգիսեանի գոհերը շատ են:
Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է գրոյցս
բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր
կը սիրէ Շահմարան, ոչ միայն շար գեղեցիկ
է, այլ եւ չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ,
գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Շահմարան
սաստիկ զայրացած Նեմրուք լեռը կ'ելլէ եւ
իր ոխն առնելու համար ահագին ժայռ մը իր

ծամերով Արտամետի վրայ կը նետէ: Յաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատմամբ խօսք չ'ըլլար գրոյցին մէջ, որով դժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ որչափ կարեւոր է գրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կապուած է գրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ: Զարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր: Խորենացոյ համաձայն Շամիրամ Զրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուասէն կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ,

ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»
խօսքը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է
ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը
Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու
համար, իսկ գրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը
կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն
իրմէ շինուած ջրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական
քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ *կրօնի
պաշտօնեայ մը*⁵³ գայն պատանիներուն ձեռքէն
առնլով ծով կը նետէ, որպէս զի աղամորդիներու
ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ գրոյցը Շամիրամ
բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը
նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները
բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ
հասարակաց գետին մը կայ, որ մեր առանձին

⁵³ Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին
կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական գրոյցին վաւերականութեան տեսակէտով, այլ եւ հասկընալու համար թէ ինչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ գրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երեցը ծանօթ էր Խորենացոյ եւ եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի Զրադաշտ *մոզը* կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ, այսինքն անլի Եսեթիոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ Շամիրամ Զրադաշտի հետ կոիներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց քով ռազմադաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կրիւր կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ գրոյցին եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները: Ասով անգամ

մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն հտորենացին թէւ մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ գրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառեր մուծանելով: — Դարձեալ հտորենացոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ զայն նկատելու է աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու գրոյցին: Մտադիր կ'ընեն, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ»:⁵⁴ Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունք ծովը Շամիրամին, այսինքն

⁵⁴Պատմութիւն հտորենացոյ, Տփղիս 1913, էջ 56:

ծովը ուլուններ նետենք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն գրոյցին ամենանախնական ծելը մեզի կը ներկայացընէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ինչ էր իր նախորդ դիցուիւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, *տեղական* եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: *Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուի մըն էր*, ասոր կասկած չկայ:

⁵⁵Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

Դժուարությունն այժմ անոր ինքնությանն որոշելու մեջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային եւ ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենալն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ի՞նչ գիտէ թերեւս ապագային անսակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թռուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով անելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ,

որոնք երբեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է անելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոս է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցունիս իբր դուստր Արամազդայ եւ կը պաշտուէր Թիլն ասանին մէջ:⁵⁶ Մակարայեցոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաաւղուած ձեւով ասանդուած է. Ա, 13. «Եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ *զԱնանեայ* տաճարան, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա *զՆենմեայ* տաճարան:» «Նենմեայ» գրչագրական սխալ

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն ալ «της Αναΐας» կը կարդան: Ազաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն *Աթենաս* ունի, ոսկից Հոֆման⁵⁸ եւ անկից Գելցեր մոլորած հայկական Նանէն *պարտերազմական դիցուհի* կը համարին: «Sie scheint demnach, կ'ըսէ Գելցեր, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իզական աստուածներու

⁵⁷Մակարայեցոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

⁵⁹Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ անշի Անահտայ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին պատրաստել յառաջ ու վերջը զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ պաշտպան Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ որ եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընծեռեր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ անշի բաբելական Միլիթա եւ սեմական Բիլիտ կամ Բաալտիս դիցուհւոյն եւ կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կտրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուիին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ արութեան եւ պատերազմի որ եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ

յառաջ մերձատրապէս 2000ին իր արձանը
յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց
յետոյ Ասուրբանիբաղ դարձեալ Ուրուգ զետեղեց:
Թագղաթաղսար Գ. դիցուիս Բաբելոնի
տիրուին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր նաեւ
Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր:
Արդ այսպիսի դիցուի մը Աթենասայ նման
մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուիս մը
հետ նոյնացընելու համար թարգմանչի մը գրչի
մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, թարգմանչի
մը, որ հայ աստուածներուն ինչ ըլլալու մասին
թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի
թարգմանիչը իր կողմն ունի նաեւ Խորենացի,⁶¹
որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ

⁶⁰Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ
107:

⁶¹Մ. Խորենացի, էջ 127:

եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մեհեաններու դից հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին քով ալ Ապողոն կը թարգմանուի,⁶² մինչ աւելի Հերմէս կը պատշաճէր եւ կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երեւոյթին մտադիր եղած է նաեւ *Կարիեր*.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժէքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը հոս պատմականէ

⁶²Դեղիփիսի Բիպեան Ապողոնի պատգամախօսները էրազմէր ալ կը մեկնէին. աստուծոյ Տիւրի հետ նոյնացման դիմաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

⁶³Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ (Ազգ. Մտն. ԼԵ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

աւելի մայրենագրական է, վասն զի խնդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը հր կողմն ալ հակի, չի կրնար Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաեւ Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացին թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երեւոյթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն սովորաբար Զրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած

ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլալ՝ կամ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կամ անոր յունարէն թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ *մաեւ* յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ Խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ *լուսանցագրութիւնը*, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ Խորենացոյ իբր աղբիւր

ծառայած ըլլալ:

Կայ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ազաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ազաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ազաթանգեղոսի այս իրն բնագիրը, որուն մէջ դից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի.

այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին յունական դից անուններն իրեն առիթ առնելով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնատրութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ անելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գըտնուիլը Խորենացոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բազմաստեղծ երեակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի անելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն անելի

ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեանների մեծ մասը ըստ Խորենացոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառների մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ գիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակղէսի արձանը Աշտիշատ գետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուիւնայ հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախիւք, ներելի չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուիւնայ եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փընտռելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացընեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պողիքիոս⁶⁵ եւ Պիրէոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակար. Բ. Գրքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները *Նանա* անուամբ փոփոխական դիցուի մըն ալ կ'աանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբեղեայ սիրականին, որուն *բեղմաստրութեան* եւ *ծննդաբերութեան* տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ

⁶⁵Polyb. 31, 11.

⁶⁶Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

հաւանական է թէ փոփոզականը հայկականին
պէս բարեկականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս
առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Այիշան մինչեւ
իսկ սկանտինաւեան *Նաննա*⁶⁹ Բալտրի
սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ
*Նաննա*⁶⁹ է, դիցուիւոյս հետ համեմատութեան
մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր,
բայց ոչ ալ հաստատելու, թէեւ նկատելով
մանաւանդ Բալտրի՝ գերմանական Արային
դէմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը
մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար
հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ
ուրիշ անդրազոյն ապացոյցներ ձեռք բերել
համեմատութենէն գէթ հաւանականութիւն
ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած

⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Այիշան, Հին հաւատք
Հայրոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage,
1913, էջ 53.

Ալիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ հայ Պանթերին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուի որչափ կ'երեւայ Ոքոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուի *արգասաւորութեան*, որ արջառները կը բազմացնէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ *պնդակազմ գեղեցիկ* աղջիկ մը, որ գլխուն

վրայ *աստղներու ոսկեպսակ* մը կը կրէ եւ ապա *ոսկեղեր* եւ ոսկեմանեակ: Դիցուիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուիոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեզի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցուի եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ անելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ,

զարմանալու չէ, վասն զի գրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիպրաւ ծուլուեցան իրարու հետ թէ պաշտօնով եւ թէ նկարագրով: Այս ծուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահիտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացընէ դիցուիս բաբելական Միլիտայի (Μύλιττα) եւ արաբական Ալլատի (Αλιττα) հետ:⁷¹

⁷⁰Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրտ. Potter.

⁷¹Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

Նշանաւոր էր Լիւդիայի Արեմիս Անալիս, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս իբր Սերսիոս Արթէմիտոս = Պարսկական Արտէմիտայ մեհեան կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերսիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհեանները: Ջեղայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին Շամիրամի անուամբ կը կոչուի եղեր!⁷²

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամէն բան էր. անիկա էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմաճնութիւն տուողը, անիկա էր մէկ խօսքով

⁷²Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ազաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ գրգռուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ գլոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, *մանաւանդ* այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուիոյս այս գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր

⁷³Ազաթ., էջ 31:

Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեհենատեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահտայ սրբագրուած է. բայց ինչպէս Գեւգեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահտայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի Երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ

⁷⁴Ագաթ., էջ 404-415:

⁷⁵Փաւստոս, 219:

⁷⁶Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կանուանէ զայն «fanum locupletissimum et religiosissimum»⁷⁷ իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «Numen gentibus illis sacratissimum»⁷⁸ կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս դ Աναίτις χώρα կամ ըստ Պլինիոսի «Anaetia regio»⁷⁹ (=Անահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (*անդ*), բայց գլխաւորաբար Պղոտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղլոս Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահտայ հարստութիւնները կողոպտեն Հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով

⁷⁷Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸Plin. 33., 82.

⁷⁹Plin. 5., 83.

մը շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)' նուիրուած ինքնին իսկ Անահտայ, որոնք միայն զոհի կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհոյն նշանը եւ զիրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Ղուկուղոսի կը յանձնէ զոհուելու համար. Պղոտարքոսի կարծիքով ասիկա բաական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցընելու եւ հաւատացընելու թէ երկինք Հռովմէացիներու հետ է:⁸⁰ Զարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, հոն ալ հին ատենները երբ մէկը զոհ

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու. եւ ներկայ եղող միա անձինքներու հետ կ'ուտէր կը սպառէր:⁸¹ Կիմոնի իր «Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «շրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝ զորոնք կ'ոռոգէ դարալիւր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղղոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին *գոմէշներու* նախիրները, որոնք Անահտայ-Յլապահ դիցուիւն նուիրուած էին:⁸²» «Յլապահ»ին յունարէնն է Ταυροπόλη, կամ որովհետեւ ցլագոհով կը պատուէր դիցուիին կամ իբր ցուլ որսացող. վերջինս կը

⁸¹ Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸² Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

պաշտպանէ Կիւմն իր վերը յիշատակուած
յօդուածին մէջ.⁸³

Երիզայի մեհեանին անբաւ
հարստութիւններու մէջ ամէնէն աւելի աչքի
զարնողը Անահտայ արձանն էր, որ համակ ոսկի
էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով
զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները
շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղոս եւ
անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհենիս
խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ
հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան
պղծումը վերապահուած էր Անտոնինուսի, որ
34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի
արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝
հալեցուցին.⁸⁴ Երկու Կոմանա քաղաքներուն
Սա-Անահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸⁴Պլին. 33., 82.

էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ *Ոսկեղէն* Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուիւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան.⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարին զոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս *ժաղկեպասկներ* եւ *ծառի ճիւղեր*⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Ագաթ., էջ 409:

⁸⁷Ագաթ., էջ 30:

չմսաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպինդ, մաքուր եւ ազնուագարս⁸⁸» աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէն վերջը թէ Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ եկեղեաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (δούλους και δούλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեանին կը նուիրեն եւ անպա զանոնք կ'ամուսնացրնեն:⁸⁹ Այս պատմութեամբքը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

⁸⁹Strabo 11., 15.

արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար Էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն դիցուիւն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կամ ինքը իբրեւ Երդ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուիւն

⁹⁰Հնդկաստանի մի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

⁹¹Հին հուսոսք Հայոց, 1910, էջ 291:

պաշտաման մասին եւ կամ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը ատելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գեղեր:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոգոգած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահտայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի *Իշդարի* եւ ասորական *Շամիրամի* հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահտայ հարցը ինչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի

⁹²Անդ. էջ 117:

յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լուսինը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացրնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայատէր մայր-դիցուի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-դիցուիներու ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած էր քըրմապետ մը, որ դիցուիւն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քըմերու, քըմուիներու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի կը հասներ: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն

Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կոտորելը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դեւերու (= քրմերու) ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կոռուելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահիտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկաձ կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիցազներու, որոնք կամ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կամ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահիտ որ եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր

ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ
Եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը,
այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին
համեմատաբար *նորագոյն ըլլալն է*: Ի հարկէ
մեզի համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի
պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու
ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ր եւ է կռուան
մըն ալ չունինք զայն Անահտայ պաշտօնէն վերջը
դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ
որոշելը թէ Արայի առասպելին մէջ որը
որոն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը
չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի
Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու
մէջ պաշտուիլը. բաց ասկից խնդիրը Անահտայ
Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեսական
եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու
առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ
ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը
իրարու հետ շփում ունեցած ըլլալու են: Այս

ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ *Աստղիկի* հայրոջ հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով եւս ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական **ܐܕܕܐ** = «քաւքաւթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաւթա» աստղ բառին *նուազական ձեւն է* եւ միանգամայն *անուն* Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուիւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրազոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն:

⁹³Անդ. էջ 136:

Աստղիկ *հայ* դիցուի մըն է եւ բոլորովին նոյն *Արուսեակին* հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած են, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն դի կը համապատասխանէ հնդկական *Arushi* ի, որ արշալոյսի դիցուիւն «Ushas»ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն *Arushi-Ushas* շնորհալիւր կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուի»,⁹⁶ ոսկից յայտ է թէ արգասատրութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուիին: Այս

⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին ւակ վերջաւորումը հայերէն նուագական ձեւն է. հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանէակ, Յոլակ, Սաթենիկ, Ասաղիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական *արեւմտեան* ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ անելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուիին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնագոյններու դիցուիին: Կը սխալլիմ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս

Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետեւողը: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար որ եւ է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ անդի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու

մէջ: Թովմաս Արծրունին⁹⁷ Արտամէտի մէջ Աստղիկի մեհենի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ակնադբիրն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուի էր, կը ցուցուի նաեւ անով որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենաստվորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ

⁹⁷Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

եւ Նանէ ամենացանցառ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ *կ'ապրի* հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղել Մանիտոն եւ նոյնպէս դուստր *Աստղիկ* անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս. եւ նա ամաչեցաւ. եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ *դուստրն* եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ *աներեւոյթք եղեն*. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հանապազ

հարսանիք եւ տափ եւ գուսան տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն:⁹⁸» Ժողով դական գրոյցը աանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր *որդիներէն մին*. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթ ընողը եւ որովհետեւ գրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներու մերձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ Խորենացոյ, բայց գիտնական երեւնալու մարմաջէն բոնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ *Բերոսեան* կոչուած Սիբիլայի բերնով կ'ուզէ խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ *Քսիսութրոս* (հմմտ.

⁹⁸ Հին Հաւատք, էջ 225:

⁹⁹ Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

Եսերիոս), իսկ անոր դուստրը *Աստղիկ* եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Քամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանունէն, Յաբետոսթէ ծելը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապաց յցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ սրտէն: Մրճերու եւ զէնքերու հարուածներու տակ կործանեցան բազմիները, փշրուեցան արձանները, բայց Հայերը չդադրեցան իրենց «Երկներ երկինը.

¹⁰⁰Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

երգել, դից երկնային խաղերուն, կոհներուն
եւ խրախճ. նքներուն մասնակցել՝ գէթ իրենց
երեսակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերնին
եւ աչքով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը,
որոնք երգերուն բովանդակութեան նայելով
աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն
զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգոյ պէս
ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն
էր ամէնէն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ
պարագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին,
զորոնք հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ
զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց:
Յաւերժահարսերն ու քաջերը համեմատաբար
անվնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝
Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ
ասոնց: Արդ հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէական
գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝
զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար
դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու

վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ *տեսանելի*,
այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած, բայց
անտեսանելի: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց
արդէն *յաւերժահարսերու մայրը* կը համարուէր,
բազիններէն վար առնուած Աստղիկը եղաւ
Աստղածմէ պատրուած Նոյի աղջիկը եւ
նախամայր *յաւերժահարսերու* եւ *քաջերու*:
Առասպելին՝ Աստղիկը իր զսակներով ի միասին
մահկանացու, համարիլը քրիստոնէական
երկրորդ գունատրումն է եւ տեղի ունեցած անելի
յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր
յաւերժահարսերու եւ *քաջերու* շատ մեծ
տարբերութիւն չունի գերմանական Waldfrau
ըսուած *անտառներու տիկինէն*, որ փերիներու
եւ *յաւերժահարսերու* գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ
անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը
վախցուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի:
Ասոր ծագումն ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ

դիցաբանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուիւոյ մը հետ:¹⁰¹ Նման յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժահարսերն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախօտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժահարսերու եւ քաջերու:

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Waldfrauի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մէզի մայրեկին, մայրեկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաաւորած եղած է մայրեկնաս. «Ջ Դիոնիսիոս ասեմ թէ այգեաց շահապետ է եւ զԱթենան՝ թէ ծիրենեաց եւ զմայրեկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն.» Ոսկեք. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ զմայրեկնայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

Արտեսիսի ազդեցությունը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց *ծննդաբերութեան* ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցու իի, որմէ անբաժին էր նաեւ *շունը*: Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ *Աղունիս*, զոր սակայն կը *յարուցանէ* միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժահարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած *Աստղիկը*,¹⁰² ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուիւոյս մասին հաղորդած գրոյցը, որուն համաձայն Արածանոյ «Գոռ գուռայ» ըսուած տեղը տակաւին Աստղիկի

¹⁰²Ալիշան, Հին հաւատք 301:

լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³» իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

1.4 Արալեզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը զմեզ կ'առաջնորդէ Արալեզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալեզներու շնագգի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արալեզ¹⁰⁴ կամ Աղեզ, մինչդեռ Եղիշէ իւր Հարցմունքներուն

¹⁰⁴Արալեզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արալեզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալեզն.» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարալէգ ունին: Մատենագիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ Էմին¹⁰⁷ եւ Բասմաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալէգ ծելը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը

¹⁰⁵ Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶ Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

¹⁰⁷ Պատմութիւն Մ. Խորենացոյ ռուս. է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸ Համեմատական հետազոտութիւն մեր

Յարալեգաց, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹ Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանատութեանց գաղղ. է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս էմինէն յառաջ եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ յար լիզ ւ զմեռեալսն եւ կենդանանայ եւ կոչի Յարալէզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰ վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երդ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն

¹¹⁰Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մէնէլիշեան դիտած է «Յարալէզն» ըստ կազմութեան շար նոր բառ է:¹¹¹ Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարազուարճ, յարաբոլիս եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ ասելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալէզ ձեւէն կը խորշին մասնատրապէս անոր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու

¹¹¹ Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

¹¹² Հնախօսութիւնք, էջ 47:

¹¹³ Հետազօտութիւն, էջ 5:

ընթացքին Արալեզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացընէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար էմիլի համար, որուն ժամանակ Արայ թէւ գրյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր որեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալեզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւադասութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս

հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երդ դարու հայ մտատրականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ *Արա լիզող* երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Աղլեզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն անելի գործածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միա կողմանէ այն ես աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիզական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն

¹¹⁴Կրոնի ծագումը, էջ 314-316:

մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իրաքանչիւրը իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարոյ հարցերուն մէջ: Արալեզներու առասպելն ալ այս յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շունը պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական ասանդութեան¹¹⁵ համաձայն մինչեւ անգամ Աբել շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս ասանդութեան վրայ կոթնիլ կարելի չէ, սակայն

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

սեպագիր արձանագրությունները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները իրաքանչիւր իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Աենեքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Աթէնք եւ մինչեւ իսկ Հռովմ. կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է,

ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մեծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն անելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶ «Հնուց ի վեր արինալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահ ազդող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովայոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ սանդարամետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ տաճող անասուն մը նկատուած է:» Անոր համար ալ ախտաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէւ ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակներու երբեք չէին մերձենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդիկները. ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վեդա, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

¹¹⁸Liv. 41., 21.

մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա ֆիզիզական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը *քառակնեայ* այսինքն՝ *չորսաչուի* է, ինչպէս յունական սանդարամետի դոները պահպանող Կերբերոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰ Խրուատներու եւ Ձեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ աւելի ուրուական կամ դեւ կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեզվիզ

¹¹⁹ Atharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰ Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

¹²¹ Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ 265:

Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Զեխներու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ իր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ՝ շունը կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բժաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորսաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուին սրբելու համար 9 անգամ դեղին բծերով աչք ունեցող շուն

մը կը շրջեցընէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ո՛չ իր Երոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ Հնդկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը շան նուիրականութիւնն էր: Շունը սուրբ էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան ե: Բակարիա մեռելները դիտմամբ շներու կու տային, որպէս զի լափեն: Շաիգելի համաձայն¹²³ մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի շներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած գազանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ եւս կ'ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն եւ գործքերը, եւ սակայն ճիշտօրէն դիւրամբնելի պիտի երեւան մեզի

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

¹²³Spiegel, Iranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Alt-iranisches Leben, S. 369.

ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչեւ արքայութիւն եւ անոր յանձնուած է պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դեւերու, զորոնք կը հալածէ գիշերները *ռոնալով*: Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ ինչո՞ւ համար Պարսիկները մտել մը չթաղած զայն անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:¹²⁴ Իրենց ըմբռնումով շունը իր նայուացքով մեռնողին հոգին իրեն կը ձգէր սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի ճշդապահ էին, որ եթէ յիշ կին մը մեռնէր, դիակը *երկու շան* նայիլ կու տային. մին մօր, միւրը սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

¹²⁴Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

¹²⁵Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մէջ կը
յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն
մը եւ արգիլեալ էր զայն սպաննել եւ այս իսկ
պատճառաւ Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն
առաքեց Կարքեդոնացոց՝ զանոնք շան եւ
մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶
սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը
Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան
պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ
շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի
շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ
միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով
պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող
Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ եւ
անոնց մայրը Սարամա դիցուիին:¹²⁷ Շատ նման

¹²⁶ Յուսա. 18, 1, 10.

¹²⁷ Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes
de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուհոյն մասին ասանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուհի մըն է, որուն կընկերանան *դիական շներ* եւ ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին *շուն յորջորջուի*:¹²⁸

Այս համեմատական բազմաթիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երեսոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաքիրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով,

¹²⁸Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաջեան Արաւէզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «ջորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկուլու» = Ուտիչ, «Իկշուաա» = Կորգիչ եւ «Իլթերու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արաւէզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը

¹²⁹ Հետազոտութիւնք, էջ 4:

յիշուի, կամ շոն մըն էր, որ Իսիս դիցուիւոյն
օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մասերը քովէ քով
բերելու, այսինքն՝ զայն կենդանացընելու մէջ,
այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական
պիտի չլլար իր վճռոյն մէջ: Շունը իմ կարծիքովս
սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի
առասպելին մէջ, գէթ այնչափ սկզբնական,
որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին
կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ
քան ասորաբաբելական քաղաքակրթութեան
հետ շփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը
բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ
հետեւաբար նաեւ անելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ
Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան
իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ
աստուածային հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս
մը:

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու
կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն

Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես անշի թոյլ եւ կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարութիւն կ'առնու պարզապէս ցանկասէր Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ Խորենացոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը գոհացում կու տան Եզնիկ եւ Փաւստոս: Զափով մը կ'ըսեն, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը անշի աղթական եւ թռուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ

գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն *սիրուող* չէր ըմբռնուեր, այլ եւ *պատրերագմասէր*, *կորովի* եւ *քաջ*: «Թէ յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՛չ նոյն *պատրերագմունք* են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիցազունք* էին,» էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վէր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք *յառնելոյ ակն ունէին նմա*, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եղին ի տանիսն աշտարակի

միոյ, ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, աղեգք
իջանեն եւ յարուցանեն զդա:¹³⁰» Ըստ Եզնիկի
խօսքերուն Առլեդները աստուածներուն շրջանին
միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու
տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ
Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես
հաստատել կ'ուզէ: Սակայն սոյն հակասութիւնը
պարզ երեւութական է. ժողովուրդը հաւանօրէն
Առլեզներու լիզելով յարութիւն առնլու միայն
մէկ դէպք գիտէր, բայց միւս կողմանէ նոյնին
վերստին կրկնուելու հնարատրութեան ալ
կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը
ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ
չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար
կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ
թէ Եզնիկի եւ թէ մանաւանդ Փաւստոսի
խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական

¹³⁰Փ. Բուզ., էջ 244-245:

առասպելահայեացքը Աղեզներին լիզուելու
և յարութիւն առնելու համար իբր պայման
սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն եւ քաջութիւն
կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ
Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած
պատերազմէն, ուրիշ քաջագործութիւններ
ալ կը պատմուէին ժողովրդեան մէջ, զորոնք
համեմատական քննութեամբ մակաբերել
միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու
երջանկութիւնն ունենալու: Յունական
Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր
աստուածային ծագման եւ գերմարդկային
քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը
կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի
էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ,
որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու չենք
իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով
արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր

միանգամայն քաջ որսորդ մը. Դիցաքանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ուներ նաեւ իր շունը: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամէնէն անշի *Արէսի* առասպելին մէջ ազդեցիկ դիրք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխատրներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն

¹³¹ Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ շան պատկերը:¹³²

Մահուան տեսագծով շունը անելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Տուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեաբար կարծեմ շատ անելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարիլը քան թէ Արայի մահուան հետ

¹³²Pauly 3., S. 1480.

¹³³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն
յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը անլի
հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով
պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազգերու
ըմբռնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ
հասարակ ահ ազդող չար էակ մը ըմբռնուած է,
որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ
մարդուս աստենական կեանքը ոչնչացընող կամ
գէթ ոչնչացընելու նպաստող է անլի քան զայն
պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի
է որսական շունը՝ ըլլայ այն իրական կամ
դիցաբանօրէն ըմբռնուած: Կ'ապրի իր տիրոջ
համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր
նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ
մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի
որ մեռած Արայն սանդարամետէն վերստին
կեանքի աշխարհն կը բերեն, *մահուան*
տեսագծերով ճոխացուած ըլլալով հանդերձ,
միշտ *բարի* եւ *երկնային* էակներ նկատուած են:

Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կողմանէս հրատարակուած գրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ բնութեամբ եւ թէ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացընեն անոր շղթաներն քակելով, վերքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն երբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարեւոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թռուցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն,¹³⁴» էլիանոս կ'ըսէ՝

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

«վիրատրուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրատրուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան»¹³⁵» Շները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Ղուկասու Աւետարանին (ԺՋ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերու եւ պրպտումներու անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ կենդանութիւն տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած Ոսիրիսի դէպքը թերեւս տկար կոռուան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանիորիշ աղթիրսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետետորդ չորս շներ ունէր, որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց»¹³⁶ լոկ անձնական ենթադրութիւն

¹³⁵ Ael. De Animalibus 8, 9.

¹³⁶ Բանասէր 1903, էջ 238:

է, վասն զի ըստ արձանագրութիւններու՝ դիակներու կենդանացընողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետետորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարիելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին առաջին եւ սովորական իմասան է *բժշկել*, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարութիւն տալ»¹³⁷» Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ զուտ *հայկական*: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին *սկզբնականութեան վրայ* կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը զօրանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ

¹³⁷ Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

այրուելու համար փայտակոյտի վրայ դրուած
ատեն. հոն Արալեզներու յիշատակութեան
հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ
ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական
երեւոյթ մը, ինչ պատճառ ունէր զայն ջիշելու
եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը
տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ
անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը:
Կը մնան այժմ երեք հնարատրութիւններ. կամ
Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ
մէկ տարբերակն էր, կամ օտար տարր մըն էր
Արալեզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի
աւանդավէպին մէջ եւ կամ թէ Արայ Գեղեցիկ
ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք
դարերու ընթացքին Արալեզներու նկարագիրն
ստացան հայ հողին վրայ զօրութեամբ
զարգացման ներքին յառաջատրութեան (Prozeß)
մը: Առաջին հնարատրութիւնն ենթադրելու
բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝

ինքն իր մէջ անհասանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին հրեւ է ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխատրաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնատրապէս շան պաշտօնը հեուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կողման կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալեզներու հարցին վրայ: Գրական

աղբիւրները Արալեզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՛, երբ մեր հրա տարակած գրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս ասելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական անձնատրութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հոչակատոր տօնախմբութիւնները ասելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանատր ասուրա-բաբելագէտ Zimmern գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն¹³⁸ Բէլ-Մարդուկ

¹³⁸ ZDMG. 1922, էջ 52-53.

լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ծաղկուի եւ յետոյ միշտ լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կինը Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան շրջանին Տիամատի դէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բաբելոնցիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ

¹³⁹ Ասորաբաբելոնցիք սանդարամետական լեռը անէի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յօրին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիզական խեղճ եւ հիանդազին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր գանազան հիանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը հասցուցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամետի պետին ձեռքէն, որ պատրաստուած է եղեր

զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտույի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասոնք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ *իր կնոջ* օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն *գործակից* է նոյնպէս իր կինը: Խօսք

¹⁴⁰ Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1922, էջ 48-50.

չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ զոր եւ է դեր մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացիին Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովի իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «բժշկել» կը հասկընային:

Շնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական

¹⁴¹ Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

տեղեկությունները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը
Խառանի մեջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ
կը մատուցանէին: Ջայս կ'ականարկէ անշուշտ
Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած
մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը¹⁴³» կը յիշէ իբրեւ
աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴
ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ
կ'ուզեն նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ Հերակլէս
կ'անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ
է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ
նաեւ այս Հերակլէսին եւ Պղատոնի Արային
միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան
փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու
համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակլէսին

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրտ. էջ 326:

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

տօնին, փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ Հերակղէսի պատկերը կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս արարողութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչեւ այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովի. Մկրտիչի տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ շնասէր եւ շնապաշտ հառանի մէջ կը պաշտուէր նաեւ *Թամմուզ* եւ անոր պաշտօնը՝ ըստ Էլ-Մաքրիզի¹⁴⁷ բացայայտ վկայութեան մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը Փիւնիկեցիներու քով: Էսգուլապիոսի նուիրական կենդանին էր այն, նր օծերուն հետ բազմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան եւ օձին աստուծոյս նուիրական ըլլալուն պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այն էր, որ ինքը

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

¹⁴⁷El-Maqrissi. (Chwolsohn 2., 604, 607 եւն):

բժիշկ էր միանգամայն իբրեւաստուած, իսկ շուն
եւ օձ բուժիչ գորույթիւններու կրողներ: Շան
մասին ըսածս անելի իմ մակաբերութիւնս է,
իսկ օձինը արդէն հանրածանօթ է: Շնագաւիթ
կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ'իսկ կար, ուր
կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի¹⁴⁸ փինիկեան
Հերակղէս, որ փինիկեան էշմուն-Էսգուլապիոսի
հետ նոյն է: Bochartի¹⁴⁹ կարծիքով Էսգուլապիոս
անունը յառաջ եկած է 'בֶּלִיָּא = Իշ-քալիպի,
այսինքն, մարդաշուն: Այս մեկնութիւնը կրնայ
խնդրական ըլլալ, սակայն Փինիկեցիներու
քով ամանդութիւն մը կար, որուն համաձայն
Էսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է:¹⁵⁰
Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անով
անելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն ես

¹⁴⁸Wachsmut, Athenaeus 1., 461.

¹⁴⁹Opera omnia 1., 663.

¹⁵⁰Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուիլէն հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նոյնպէս դիցուիւն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուիւն նուիրում դասակարգ մըն ալ կար, որ מִבְּלַח = քելապիմ,¹⁵¹ այսինքն՝ *շներ* կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեղոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական *Անուփս* հոգիները *սանդարամեպր առաջնորդող* աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխատրաբար Կինոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը

¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

պաշտուէր նաեւ Նիւփայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի
«անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն
թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»¹⁵²»
Թագաւորական տան կամ իշխանութեան
հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ
խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ
նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ
է, հազուադիւրս երեւոյթ մը չէ մարդկային
առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս
ըստ պարսկական ասանդութեան Կիրոս Մեծ
իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիեցուի,
մինչեւ որ հովիւ մը զինք գտնելով իր կնոջ
առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական
Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ
ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիեցուին գայլէ մը՝
որ հոս նախնական շան փոխանակած է, եւ
յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին:

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

Հոովմէական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ անելի հին են քան Կիրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիրոսի պատմութեան մէջ շան դիեցման առասպելը հովուին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. Kyno կը կոչուի եղեր, իր անծնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Այսպիսի անծնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, որ շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց Խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեն խնդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ

ի Հայս քոյր Աբգարու Ագէ՛ պատահէ բքոյ
ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան
մրրիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ
վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ)
Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բագրատունոյ,
կնոջ Խոսրենայ Արծրունոյ, առեալ զմանուկն,
քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով
ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս:
Ջորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն
նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝
պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք
վերահասու՝ այսպէս է: շուն սպիտակ ընդ
խնդրակսն լեալ պատահեաց մանկանն եւ
դահեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն
զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք
Սանոտայ:¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու

¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

արտաբնականը ամեն գնով առասպելներու եւ գրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակներեւ է: Անոր համար հտորենացոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական ասանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ծիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեաբար «ընդ խնդրակս լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Աբգարու *Ազգէ* քոյրը եւ դահեկին *Սանտրայ* անունը, ոսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կամ ինքնին իսկ Սանատրուկ անուան *ժողովրդական ստուգաբանութենէն* առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «շնէ տրուած կամ պարգեւուած,» եւ

կամ ուրիշ ձեւի տակ արդէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիստուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը *Արտաւազդայ* առասպելին մէջ: «Ջրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ երկու շունք *հանապազ կրծելով զշղթայսն*, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ծայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ Բեկի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացընելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակէտով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացոյ

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն զկապանս նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Զասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս Յարալեզ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Արալեզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած գրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակրաներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն եւ վերքը կը լիզեն:¹⁵⁷ Նախնական միտնոյն աստուածագգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցում իրաքանչիւր առասպելի

¹⁵⁵ Հին հաւատք, էջ 178:

¹⁵⁶ Համեմատական հետազոտութիւն [էջ 3-4] մատենագրին կը վերագրէ:

¹⁵⁷ Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

նկարագրին, բովանդակության եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխության: Այս կ'արժէ մասնատրապէս Արտաագղայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (էջ 104) եւ Եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաագղ բարի բնաւորութեամբ արքայագուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ շղթայուած եւ օր մը շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեղերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին

¹⁵⁸ Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

¹⁵⁹ Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակիւնեանի հրատարակութեան:

Արտաազդ նաեւ դեւ կ'անուանուի.¹⁶⁰ եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթոց երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաազդայ շղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարիք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաազդ իրօք դիական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիպիոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է.¹⁶¹ Խոտորջուր ալ շղթայալող սաւրանան է, որ կը ջանայ ամէն գնով ազատիլ եւ աշխարիքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան

¹⁶⁰Խորենացի, անդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

¹⁶¹Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

բարոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սաղայէլի պէս Աստուծմէ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար շղթայուած էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջացրնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահավիժում:¹⁶³» Ամիրանի

¹⁶²В. Кафле, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

¹⁶³Վս. Միլլեր, լեռների վերայ բեւեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

քով կայ շուն մը եւ շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտորուելու աստիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ գարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացընելու օրերու

¹⁶⁴Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաագոյայ եւ Միերի հետքերը Վրաստանում. [Մելիքսեթ-Բեկի] 1921-1922 էջ 99-104:

¹⁶⁵ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Ձեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն անելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն մը չունենալուն դեւ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն անելի նոր համարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւազդայ առասպելին մէջ. դիականն ու վիշապայինը անելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ *պարմական ծագում ունի*:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ

նորագոյն քննութիւններուն առաջէն արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանտալճեան¹⁶⁶ լաւ կը դատէ անելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին ամենդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ

¹⁶⁶ Histoire 2., p. 448.

¹⁶⁷ Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

հետաքրքրական գրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիժ որդի ունէր անունը *Շիդար*: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ծի է նստում, հրամայում է փող փչել եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ծիւտորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գետն է ընկնում եւ խեղդուում: Զիւարները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Շիդարին եւ շղթայակապ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մէկը *սպիտակ* միւսը *սեւ*՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա շղթաները բարականում, մագի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շիդարը դուրս կը

գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Շիդարի մագի հաստատութեան հասած շղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ:¹⁶⁸»

Ուրեմն Արտաւազդայ ասանդավէպը Շիդարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ հորինացոյ: Վասն զի զրոյցին Շիդարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ Էքիճարզն է, զոր հայերէն *Աշխադար* կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է *Տրդատ Ա.* ին այսինքն՝ *Արտաշէս Բ.* ըստ հորինացոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիդարի

¹⁶⁸ ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բազմ. 1877, էջ 276:

հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս անելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաազգայ կամ Շիդարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւնիս, կամ Շիդար ունենալով նաեւ Արտաազգ անունը երկու անուամբ ալ գրոյցի առարկայ եղած է եւ կամ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են գրոյցին մէջ, մին Արտաազգ՝ թերեւս Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ այն է, որ ըստ Եզնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ վիշապագուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը

իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահագլուխ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին եւ նոր գրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրեւ ուղեղի խանգարում: Եւ յետոյ՝ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեանք *ոգիներու* եւ *փերիներու* ազդեցութեան: Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ եւ չխօսի եւ կամ՝ այն մտածէ եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին

եզերքն տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ինչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացընէին, որ ըսէ, ահագին քրքիջ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացոյ «Վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին» խօսքը չ'ամկնարկեր նոյնը: Իսելացնոր կարծուած Արտաւազդ, կամ Շիդար յետագայ սերունդներու երեակայութեան մէջ ծուլուած է արդէն Մասիս լեռան վրայ փակուած Վիշապին հետ, որ իր հրաբխայեն ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը Խոտորջրոյ կարծիքով Վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ

Ափրիկէի շատ մը բնագգերու քով:

Շամիրամէն վերջ Շիդար-Արտաւագդ այս գործին մէջ յիշուած *երկրորդ* պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելակազմիկ երեակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է: Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն այն է որ «Շիդարը կենդանւոյն դեւերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յափտեանական տանջանքի մատնուեց:¹⁶⁹» Հետեաբար շները ի

¹⁶⁹Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238:

զուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով: Այս բռնագրքուիկ մեկնությունը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իրաքանջիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն *հոգեկիր* է եղեր, այլ եւ *հոգեպուր*: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առալէզները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի ոմանցմէ

բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնագոյծերու օր. համար առ հասարակ անձանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է *տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել*, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազգերու քով

¹⁷⁰ Ինչպէս Առլէզները Հոգետուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ»

եթէ կայ այս տեսակետով աչքառու բան մը, այն ալ անելի մարդուն միսն ուտելով անոր լաւ յարկութիւններն ժառանգելու անելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախտու ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առալէզներու մասին ըսուածները. «շները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կամ զանոնք ուտելով կամ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների,¹⁷¹» այլ որպէս զի իբրեւ առաջնորդ հոգիներու զանոնք իրենց վերջին հանգրստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երդմնածեն

կ'ընթեռնու «Անգեղատուրք, որ պարգապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հատական Տարգու աստուծոյն:

¹⁷¹Յուշարձուն, էջ 237:

ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երդում ընողը անով պարզապես կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը անելի եւս կը լուսատրուի ինքնին՝ իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չոփուր շներից: Նրանք Եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են Եամայի բնակության ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից:¹⁷³»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ անելնայ որսորդի,

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

պատերազմողի եւ հերոսի *ընկեր* տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Արալեզներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (հմմտ. Արտաւազը, Ամիրան եւն):

Կը վերջացընեմ սոյն հատուածը Ludwig Bechsteinի¹⁷⁴ գրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով գրոյցը յառաջ բերելով: Ջրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաական նմանութիւն ունին *Մարդուկի* շներուն:

¹⁷⁴Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ նրեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Ծներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր բեր,» երկրորդին «Կուրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին՝ «Պատառէ:»

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապանն ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը հարցընելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը գոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը

կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հագին թէ իր ծծմբալիր ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պապառէ» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ է

ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն փնկփնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոպրէ երկաթ ու պողպատ.» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտորէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խաճնելով կը կտորէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հորը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպրդած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեամբէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան

աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակետով
շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին
յուշադրամ մը, զոր Աթէնքի համալսարանի
Պրոֆ. Գարովիդիս 1913ին Նիկոմեդիայի Վալի
Նուսրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին
անոր դրամներու մէջ գտած եւ նոյն տարին
ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին
կողմը ներկայացուած է *շնագլուխ* մարդկային
անձ մը եւ տակը գրուած Դαβριήλ ó ενδοξος,
Μιχαήλ λαμπαδουχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր
Գաբրիէլ եւ ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէք:»
Այս գիտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին
եւ թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան
համար բաական նշանակալից եւ եզական
երեսոյթ մըն է: Որչափ ինձի ծանօթ է, ամբողջ
քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ո.

¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte
des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen
Orient. Strassburg 1913.

Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեն կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարովիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին *կեանքին* մէջ շան տեսագծերով զոյգել դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ *բարբարոս ազգէ* ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխատրաբար մահուան վտանգներուն եւ դեւերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես

¹⁷⁶Սնդ, էջ 5:

¹⁷⁷Ազգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419:

անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս հիմնապէս կը փոխուի: Ասոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած *միջնորդի* դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ եւ խաարի կամ բարոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան եւ

ծուլութեան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ անելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ զուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ զուտ հեթանոսական, թէւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով անելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարուիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր *հերմեսական գաւազանով* եւ հռովմէական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ծուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ

էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ծագում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի *սալաւանները*) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք *սեւ ամպերու* մէջէն, եւ թէ «որոտումը այս կո ուի ծայնն է, փայլակը՝ *Գարրիէլ հրեշտակին* սուրը, կայծակը՝ անոր հրեղէն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս *վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին* դէմ *մղած*

¹⁷⁸ Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

կոիւղ իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սաղայէլին դէմ կռուած եւ զանիկա իր արբանեակներով դժոխքի անդունդը գահավիժած է:

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին *պաշտպան հոգիներու*, մանաւանդ *մահուան միջոցին*: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնեայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ կամ Միքայէլ ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն Զեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ *Հերմեսի* կամ շնագլուխ *Անուրիսի* եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով

Հերմես փոխանակած է աւելի Միքայել, զոր կը նկարեն սովորաբար հոռվմէական տարագով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացնող փոքրիկ տղայ մը, զոր մազերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» հրեշտակը *Գաբրիէլ* է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը *հոգին ներկայացնող տղայ մը* եւ ի՞նչ կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է *Գաբրիէլ* հեթանոսական *Գրօղի* հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ

¹⁷⁹Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

ժողովրդական «Գրոշ տանի՛ գրեզ» անէծքն ալ
զայս կ'ակնարկէ: Ալիշանի քով կը կարդանք,
որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին
համաձայն՝ «Սովորութիւն է ախտացելոց, որ
ամբաստանեն զմահն, *զՀրեշտակն*, որ Գրոշ
ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ
տանիք:¹⁸⁰» Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ
հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ
հոգեվարքին երկար տեսողութենէն հիւանդը
շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը
դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցունձած
սկսաւ աղաղակել. «Ո՛վ Գաբրիէլ հրեշտակ,
ա՛յ բաւական է, ա՛ռ հոգին, աղջիկս ա՛յ
մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս
աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջուր մէջ
այնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը
մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել

¹⁸⁰ Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արինոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիստութիւնը թողուցած է մեզի Մոկաց բարբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր 202ափեղի գոյներով կը նկարագրուի թէ ինչպէս կը կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին¹⁸¹ ամէն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կիինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն:

¹⁸¹Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

Հոգեառ հրիշտակի մասին գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերալիր եւ իմաստնալից: Ամէն առաւօտ Գարրիէլ կուգայ եւ հոգւոյն կ'ըսէ՝ ել այգիէդ եւ եկնոր, բայց չ'ուզէր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ *մարմինը*, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Զարդարած էր գայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեդին զինքն անելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց

¹⁸²Կ. Կոռտանէանց, Գրիգոր Աղթամարցիի եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

Գաբրիել կը մերձենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաշէն այգիս, չորացաւ զինչ կայր տունկ եւ բոյս, թարշամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակէտով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր *Առաջաւորաց պահքէն*, որ Յունաց աչքին քար գայթազողութեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարովիդիս առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած եւ ապա

1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անձանօթ է՝ որեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուիասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարագի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անտուղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեցցեն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղեւ բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն

եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն
աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել
յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛
մոռացին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ
նոսա: Եւ պաճաճ համարեցան խառնել զապիս
զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ
պահոցն Նինուեացոց, որով նոքա ազատեցան
ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն
մինչեւ ցայժմ ազգ Ասորոց եւ Եգիպտացոց:»
Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու
խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջատրաց
պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած
է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը
արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացոց
պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը
անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ
ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջատրաց
պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ
Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր

շարականներն ալ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր ասանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը *Ջենոր Գլակ* է, որ պահքս յայտնապէս *Առաջաւոր* կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք *անսուաղ* իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իր եւ նորա եկեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն եւ *հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ* առաջի իր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն

¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարէնը երկու անգլի 65 դնելով:

Գրիգորի, զոր ի Հոովմ Սեղբեստորոս հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ Կոստանդիանոս թագաւորն եւ ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք.¹⁸⁴» Զենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհալոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին ջարագովը եւ պաշտպանը Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հոովմ, Սեղբեստորոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Զենոբ Գլակ դժուարաւ թէ 8^{րդ} դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուլանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը

¹⁸⁴Զենոբ, էջ 23:

յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. եւ այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուդանեան ժողով քին 56^{րդ} կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են եւ պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուին, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: *Բովանդակ եկեղեցոյ մէջ*

¹⁸⁵Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

պահրերը միակերպ պետք է ըլլան:¹⁸⁶» Արդ եթէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^{րդ} դարէն ասդին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են *Անաստաս Կեսարիայի* (Պաղեստին) *Եպիսկոպոսը*, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն, *Նիկեփորոս Գալիստոս* 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած *Լόγοι στηλιτευτικοι κατά Αρμενίων*, որ հաւանօրէն 12^{րդ} դարու ատենները գրուած է: Վերջնոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար անելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ,

¹⁸⁶Hefele, էջ 337-338.

այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւն ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ *Արջիբուրի* (= Αρτζιβούρι!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ադամայ պատուիրանագանցութեան կամ *Նինուեացւոց ապաշխարութեան* համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն *Սարգիս անուամբ մէկուն* համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ *շուն մ'ունէր*, զոր սալորանային դրդմամբ շարտ անգամ իբր իր գալուստը *աւելորդ կը գործածէր*: Ասոր Արջիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ *սուրիանդակ կամ պարզամաքեր* կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ

քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր
աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը
կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին
առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային:
Բայց պատահեցաւ որ շունը *գայլակեր* եղաւ:
Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ դրկեղէն վերջը՝
ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի
չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց
իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է,
Հայերուն հրամայեց որ *ամէն տարի այն օրերուն
շան մահուան համար ծոմ բռնեն, որք ընեն եւ
սգան*, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ
բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ
յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:¹⁸⁷»

Ահա յունական այն ծանր
ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց
շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած

¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Շնորհալիէն: Շնորհալուն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճշմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդոցն Հագարու՝ յաշխարհն ռագրեանդի, յորդոցն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն Սարգիս աստուածուրացն այն՝ որ շանն փայր երկիր պագանել:¹⁸⁸»

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձենն է

¹⁸⁸Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

Արջիբուրի, ըստ հայերեն լեզուի կը նշանակէ նախ *առաջին*, առաջնութիւն ունեցող կամ *երախայրիք*, առաջնապտուղ, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «*առջեւ դրուած*» = *propositus* այսպէս «հաց առաջատրաց կամ հաց առաջատրութեան եւ *զլխաւոր*, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, *կանխող*, *յառաջընթաց*, *սուրհանդակ* եւ նախակարապետ:» Անոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կամ իբրեւ հայ *առաջին* պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կամ իբրեւ Մեծ պահքը *կանխող* պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրորէն խօսելով այնչափ *ընդհանուր* ալ չէր, ապա թէ ոչ ինչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ:

Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջածորեցի, Սամուէլ Կամրջածորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ *Անանիա*¹⁸⁹ Նարեկացոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլալ պահըը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գէորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիրղէն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վեճերն ալ գէթ անուղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Զենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ Եկեղեցոյ *պաշտօնական* աւանդութիւնը շատ հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս

¹⁸⁹ Հմմտ. Զամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

պարագային Կամրջաձորեցիներու ժամանակ
աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման
առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար
պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած
մեկնութեան միջեւ պէտք է զանազանութիւն ընել.
պահքը իբրեւ այսպիսի՝ *հին է եւ թերեւ շար
հին* եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր
զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ
նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ
ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ.
Ակիսեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան
վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց
ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ
մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջատրաց պահքը.
«Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ
աւուրք Յայտնութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահսն
դիպիցին կամ Քառասներորդք Ծննդեան Տեառն
...զպատարագն մատուցեն եւ զպաշտան յաւիտ

հրաշիւք տօնախմբեցեն:¹⁹⁰» Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ճիշդէն արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՛վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Չամչեան կը միացնէ Խոսրովիկի հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւ չէ՞ կարելի նոյնացընել Նարեկացոյ փորը *Խոսրով* եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի

¹⁹⁰ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

¹⁹¹ Անդ, էջ 353:

նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Գարուիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կամ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան անցաւ կամ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կամ Առաջաւոր թէ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ Ս. Սարգսի եւ երկուքին զուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ *Առաջաւոր Ս. Սարգսի* պահքը: Գարուիդիս ատելի վերջնոյս կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միաը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ընկել կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ոչ

¹⁹²Անդ, էջ 9:

ժողովրդական գրոյց մը եւ ո՛չ ալ գրաւոր ազբիւր մը հնար է մատնանիշ ընել, ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ծիաւոր եւ *արագահաս*, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կոտանի դեր կատարած են առասպելը թէ յօրինելու եւ թէ անհեթեթ տեսագծերով ճոխացընելու մէջ:

Ինչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց *շաբթուան մէջ* կատարումը: Երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պասս» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարեւոր է

խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անով անելի կ'առաւելու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըստած Յոյներն ալ մինչեւ այսօր պահքս «Ս. Սարգսի պահք» կ'անուանեն: Ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողիկին, Ներսիսի Շնորհալոյ, թերեւս մինչեւ իսկ *Ջենոբ Գլակին*, բայց ամէնն ալ լռութեամբ կ'անցնին վրայէն կամ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու համար եւ կամ իրենց միտքը գրաւած էր անելի պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ եթէ անեցընենք նաեւ այն պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս այն է, ինչ որ է Ս. Գէորգ¹⁹⁴ Յոյներու, Վրացիներու եւ

¹⁹³ Ջամջեան, էջ 626:

¹⁹⁴ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg

Լատիներու քով. թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն
եւ ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով
այնչափ ճոխացուած, որով եւ իր իսկական
նկարագիրն ալ մեծ մասով տուժած է, ինչպէս
Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք կարծեմ
զինքը դիցաբանական տեսակէտով ալ քննել՝
երեսան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող
այն նկարագրական գծերը, որոնք հեթանոս
աշխարհէն անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի
առաջին նիւթ մատակարարողը *Փաստոս* է, որ
կը պատմէ թէ *Ս. Սարգիս* եւ *Ս. Թէոդորոս*¹⁹⁵

in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A.
Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.),
München 1911. J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des
heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr.
1912, էջ 231-239.

¹⁹⁵Սուրբիս մասին տես Dr. W. Hengstenbergի
սրանչելի գործը. Der Drachenkampf des heil. Theodor,
Oriens Christianus, 1912, էջ 78-106, 241-280.

սուրբերու ժողովքէն աշխարհք ղրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ եկեղեցին հալածող Վաղէս կայսրը սպաննեն: Թէ այս գրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն ղրկողը *Ս. Մերկիւրիոս* է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացոյը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող *տեսագիծն* (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած *Հերմէսի* եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդարամետ *առաջնորդողը*, այլ եւ աստուածներու *չար* մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն *գործակալարը*: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է *Արա*, ուսկից անբաժին էին *Արալեզները*:

Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարականցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան.» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի' գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան զուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած գրոյցներէ եւ առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացընեն ժողովրդական գրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը *աղջիկը փախցուցած է* կամ երբ *չափահաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու միջեւ ամուսնական սէր տառնալու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ապրեն իր*

*օրհնութիւնը կը խնդրեն:*¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ծին ուտէ եւ սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ *Առաջատրաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ:*¹⁹⁷» Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջատրաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար

¹⁹⁶Ազգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

¹⁹⁷Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

միշտ հստորջուր. արդ այս սովորութիւնը հեթանոսական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ մը պաշտաման:¹⁹⁸ Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր բնիկ ազգային Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ յորեւէ կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան

¹⁹⁸Ամէն տարի Թամուզի եւ Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կ'ուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO, 4., J. v. Meserschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

մէջ Ս. Սարգսի գօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան փօնախմբութիւնները միեւնոյն արեւները կ'իյնային կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին *Արալեզները* Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյնքան չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անգէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հեբրէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ Հայաստանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ ով որ ճիւղերու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբս-ալ-Աթիրէն պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ,

սպառնալիքը կ'ընէ ճին կին մը, այսինքն՝ մեռնող
թագաւորին մայրը: Ծիներու թագաւորը պիտի
ողբացուէր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ
թագաւորը մեռած է»¹⁹⁹» ըսելով: Միջնադարեան
շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիներու
թագաւորը կը համարուէր *Ադոնիս-Թամուզ*
եւ ասոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց
սիրահարը *Շամիրամ-Իշտար*: Արդ նեոեալ չէ
ուրեմն հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձընել
Արայի վրայ, որ Հայաստանի *Ադոնիսն* է
եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ
տեսանք ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը
Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ ինչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի
առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ
կազմուած այն ներքին աղերսը, ոսկից աղթուած

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ.
նտել Սմիթ, Die Religion der Semiten, էջ 317.

²⁰⁰Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ

է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական գրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ գրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաւլիկեան ըստած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր *Սարգիս* անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք զինք մինչեւ անգամ «Հոգին Սուրբ,» «Լուսաւոր աստղ» եւ խոստացուած «Մխիթարիչը» կ'անուանէր:²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաւլիկեանները՝ իր

չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տես այս մասին Ազգերեան Վարդ որբոց, Վենետիկ: Յուլարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բոլանդիսար:

²⁰¹ K. Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

մահուրնէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ
Կինոխորենւորներ եւ Աստաղներ անուանուիլ,
արդ Կինոխորիա կը նշանակէ *շնորջական*:
Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական
պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաղիկեաններու
անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն
մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս
Օձնեցիին Պաղիկեաններու շատ մօտ
Կատուապաշտներու աղանդ մ'ես կը յիշէ, որոնք
«մկնորսական լինելով պաշտօնամատոյց,
յայնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ՝ որք
(այսինքն՝ հիւսիսայինք, անդ էջ 36) գծի եւ
շուն ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս:²⁰²»
Կատուապաշտութեան հիմը պարս կական
մանիքեական է, որ բարոյ եւ չարի՝ երկու
գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ

²⁰²Յովհան Օձնեցի Ընդգէմ Պաղիկեանց, Վենետիկ
1833, էջ 37:

անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ շունը:

Դիցաբանական շունը եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբանջէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուածէն անելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակուած են նաեւ կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր»:²⁰³ Այս առասպելահայեացքին

²⁰³Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

հետքերը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրության մէջ: Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը հանդիպինք «շընդոունդն» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «շընդոունգն»²⁰⁴ հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկետրցոյն, իսկ Հ. Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «շնկնճիթ» բառը, կ'ընթեռնու «շընոունգն» իբր հոմանիշ «շնկնճիթ»ի. արդ երկուքն ալ կը նշանակեն *շնաքիթ* կամ *շնադէմ*: Դիցաբանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի *յաւելուած* են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին սկսնդ հանրածանօթ *Սկիպլան* է, որ

²⁰⁴ Հին Հաւատք, էջ 69-61:

²⁰⁵ Ազգ. Մատեն., ՂԷ, էջ 89:

Ողիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ *Արմենիոս* անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի *կնոջ դէմքով*, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին *շնախառն* եւ *վիշապախառն* հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեր. Պաւլ. Ա. 602) նոյն բառը *վիշապորունք* կը թարգմանէ «որ զվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ զայլսն նոյնպիսիս *վիշապորունս* եւ զոր *սկիւղսն* (= σκύλλη) անուանեն, որ թարգմանի ապուռք, որպէս եւ *Հայք ծովացուս իմն եւ վիշապս համբաւեն:*» Վերջին հատուածը ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկերեւրանի հայ թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլային քով «շնոունգ» եւ «շնկնճիթ» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիշ կ'ուզէ ընել հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միանայ Նոր-Բայազիտի առասպելին հետ:

2 Օտար Արայի Աղբիւրներ Մասին Եի Համեմատութիւններ

2.1 Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական գրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս զուտ ազգային հողին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն

արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաքանական երեւոյթներու հիմնական ազդակները ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով առ հասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին այս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կամ միջավայրէն, որ առասպելակազմութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյթներէն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն

այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ծուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ *փոխառութիւնը*. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեւտ ըստածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անով կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անով ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'անու եւ ահա այս յարափոխ տուրեւտին անդրանիկ ծնունդն է *փոփոխութիւնը* դէպի լաւն, գեղեցիկն ու

կատարեալը եւ կամ դէպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ *գերակշռութիւնը* կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկից է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած

է: Համեմատական քննությունը միայն կրնայ
աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը
գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս
պահանջքին կարծեմ ըստ բաականի գոհացում
տուի նախընթաց յօդուածերուս մէջ, որոնց՝
գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու
գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն
Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը
որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ
մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ
շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ,
որոնք իբրեւ *ամբողջութիւն* թերեւս Արայի հետ
որ եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ
տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի
համապատասխան օտար առասպելները
իբրեւ *ամբողջութիւն*, ի հարկէ առանց հոս ալ
գրութիւնս աւելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի
առաջին առասպելը՝ *Թամուզի առասպելն*

է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ *սումերական* է: Թամուգ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուգի, Թամուգի, զոր Փր. Դելիշ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր *որդի կենաց*, զաւակ եւ կամ *աստուածներու որդի*, որ միշտ պատանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմեռնի²⁰⁷ եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուգի կը նշանակէ պարզապէս՝ «*հարազատ տղայ*:» Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտէզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն *պսակը* դաշտի վրայ *տակաւին ծաղիկ չէ բուսցուցած*:²⁰⁹ Թամուգ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի,

²⁰⁶ Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷ Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸ KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու եւ ողբերու»²¹⁰ նկատմամբ: Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար Եզեկիէլ²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիսիս նայող դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹամուզ:» Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ: «Կը տեսնէք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստղիկը կը պաշտեն»²¹²: Ողբի ժամանակ տխուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն

²¹⁰ Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²¹¹ Եզեկ. 8, 14:

²¹² Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անոր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բարեւական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի էա աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամէնասերտ աղերսի մէջ կը դրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր դիցաբանական դէմքը մեղի տակաւին անձանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշդար է (նորագոյն աղբիւրներու մէջ *Շամիրամ*, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան դիցաբանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն

²¹³ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ վարազէ գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր *հակառակորդէն* սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիցազներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշդար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիցազնին սէրը կ'ուզէ վաստակի: Բայց Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ըրր միշտ սիրեցիր, *հովիւներէդ* որոն բախտը միշտ լաւ

զնաց. օն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ինչ
դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի
քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց
ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ իմ սէրս կ'ուզես
վաստրկիլ, զիս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ
անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն
Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս
պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ
ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար
ինքնին իսկ *Իշդարէ*, ինչպէս աւանդական հայ
Արան դիմքը սիրող *Շամիրամէն*: Երգի մը մէջ
կ'ըսուի թէ Թամուզ լեռան մը մէջ փառուած
է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման
Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը

²¹⁴H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tü-
bingen, 1911, I., S. 42-43.

²¹⁵Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 228.

համարի.²¹⁶ նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce,²¹⁷ Jastrow,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմմեոն եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ նոյնը անելի «աշխարհայեռ» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասորաբաբելական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստավայրը. եւ այս պարագային լեռան մէջ փակուիլ կրնայ միայն *մեռնիլ* եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, *անոր յարուսիւն տալ*: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու

²¹⁶Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin, անդ.:

նուիրում բարեկան գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատումները կորսում ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ Իշդար է ողբացողը եւ ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Յիմնեռնի նոր գտած բարեկան արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ Բել-Մարդուկ է, որ լերան ետեւ կը փակուի, իր Բելրիս (= Իշդար) կնոջմէ՝ կ'ողբացուի, որ մինչեւ իսկ սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին

²²¹ Հմմտ. ՀԱ:

ցուցուած չէ,²²² ի բաց առնլով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ *անոր անուամբ* կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իբրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած»²²⁴»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաեւ *Խառանի* մէջ, ուր

²²²Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³Migne, SG 13, Sp. 800.

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

անոր յիշատակը ապահով Քրիստոսէ ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին համեմատաբար ատելի նոր բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիսէնը պատրիարքը Ետիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու եւ Արեւելքի թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիրոսի հետ կը նոյնացընէ, Թագուհի մը կար *Խառանիդ*²²⁶ (= 𐎧𐎠𐎼𐎫) անուամբ, որ *Սին քահանային կինն* էր եւ հիմնադիրը Մծբինի եւ Եդեսիայի. ասկէկա Խառանի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռք մը, զոր

²²⁵Ed. Chwolson, *Ssabier* 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171-172.

²²⁶Բնագիրը *Խայարաբ*, որի ըստ Բաուդիսինի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

Մին անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ *Բաալշամին* Իրագի (= Միջագետք) թագաւորը Մուսուլի թագաւորին *Թամուզայի Բելթին*²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անաղերսի մէջ դրուելով: Հոս ասուրա-բաբելական ծնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին *պաւրմականի* կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին

²²⁷ Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են *موزا* եւ *بلبيت*, զորոնք Բաուդիսին շատ իրաւամբ կ'ուղղէ *موزا* = *بلبيت* եւ *بلبيت*:

հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր
աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը
ստանայ, որ սակայն իր *Խառանիդ*, այսինքն՝
Իշդար կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան
պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղակի
կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ որ
պատմութիւնը Սին աստուծոյն Խառանի մէջ
հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը
վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ'անուանէին
պարզապէս Բել-Խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին
անձանօթ պարագաներու մէջ կործանած
տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին
շինեց. Ասորնիրարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ
տէրը, որ Խառանի մէջ կը բնակի»²²⁸» Բել-Շամին
փինիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է,
որ հատուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի,

²²⁸Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898,
S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի *Թամուզ* թագաւորին *Բելթին* (= Բելիդ, Եղլու) *կնոջ կը սիրահարուի*: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ *Թամուզի սպանումը*, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

Նոյն գրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն գրուած ասորական *Գանձարանը*,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին *Թամուզի* տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բել-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ *փախաւ անկից* (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռեգույի 50^{րդ} տարին Ներրովդ գահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եղեսիա: Եւ Խառան, որ Եղեսիա է, *Խառանիդի Սին* անունով լեռան *քահանային կնոջ* պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ

²²⁹Հրտ. Bezold, թրգմ. էջ 37:

սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, դերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ Էն-Նետիմի Ֆիհրիսդի մէջ, որ դժբախտաբար շատ մութ է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին, Ֆոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտիր՝ ընտրեալ ծերունին, հողմոյ թելերով դիցուիին Սառահ՝ Ֆոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական Հիթան (Ձուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ) մայրն է, որ 6 դէ ունէր, որոնց հետ ծովու եզերքը պտտելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի տիրուիին, որ Թամուրա (կարգաւ Թամուզա) ընդունեցաւ: Արու, Տէրն է, իսկ Բալթի՝ դիցուիին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրուիոյն

կը հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ
այծերը, զորոնք ծախել արգիլուած էր եւ կը
գործածուէին զոհի, բայց յղի կիները չէին զոհեր
եւ ոչ իսկ անոնց կը մերժենային:²³⁰» Էն-Նետիմ
հոս երկու դիցուի կը զանազանէ, որոնցմէ մին
պարզապէս Թելի տիրուիին (= ٲٲ ٲٲ) անուամբ
կ'որակէ: Բաուդիսինի համաձայն Թել Խառանի
մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր
կը պաշտուէր նաեւ Սին:²³¹ Բելթի դիցուիւոյն
հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ
հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է:
Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ
Թամուզի ուղղուած մոգական երդմնաձեւի մը
մէջ յայտնապէս կը յիշուի:²³² ուրիշ տեղ երգի մը
մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը նկատուի

²³⁰ Chwolson, Ssabier 2., S. 40.

²³¹ ZDMG. 1912, S. 186.

²³² Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

ոչխարներու եւ այծերու հիւանդութեան:²³³
Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար
թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ
դժուարալոյծը *Արու* անունն է, զոր Բաուդիսին
ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ տակաւին
ոչ ոք լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման մը
գալու համար: Ձեռն գիտեր թէ կարելի է արդեօք
զայն համեմատութեան դնել *Արուրու*՝ Իշդարի
ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական
ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ չըլլալու՝ լեզուական
կոտան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական:
Հաւանօրէն ասուրա-բաբելական *Արու*²³⁵ (*Airu*
կամ *Yjaru*) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ) հետ կապ
մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել *Հարու*
(= *Ha-ru*) անուան մասին, որ եգիպտական

²³³ Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ ZDMG. անդ 182.

²³⁵ Winkler 2., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig
1901, S. 385.

մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար
կը գործածուէր,²³⁶ իսկ Պտղոմեան շրջանին
ամբողջ Ասորիքի անունն էր:²³⁷ Ասոնք ի հարկէ
լոկ կարելիութիւններ են, որոնց ամէլի կամ նուազ
հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն
ուրիշ փաստերէ, գորոնք դժբախտաբար
տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն
մըն է նաեւ մեր Արայ անունը, որ սակայն
շատ անհաւանական է ներկայ պարագային,
նկատելով Արայի համապարասխան Թամուզին
միեւնոյն Բեյթին հետ յիշատակութիւնը: Եթէ
մինչեւ անգամ ԶԻ՝ Արու մեր Արայի հետ
նոյն ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով ԼԻին
սեմական բերնի մէջ ԶԻ փոխուիլը անկարելի
չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի

²³⁶M. Max Müller, *Asien und Europa*, Leipzig 1893, S. 144
ff.

²³⁷Անդ. S. 150.

քով հայկ. Արան եւս Խառանի պանթոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արծանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ շամ կերպարանքով մտար պալատը, հագիւ թէ գքեզ տեսան զինուորները, զէնքերը իրենց ձեռքէն ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով այնչափ արինոռուշտ է, կատաղի եւ չար, որ դժուար է հր եւ է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին *Ադոնիս*, որ յունական ձեւն (Αδωνις) է փիւնիկեան

²³⁸ Gressmann, անդ, 71-72.

եւ եբրայական լԻԱ = Ադոն անուան եւ կը նշանակէ Տէր: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բաալաթ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն իԼԻԱ = Ադոնի (= Տէր իմ) ձեռով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փինիկեան աղբիւրներու անծանօթ է բոլորովին, զայն կը գործածեն եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս յաշԱԼ ԴԴԼ = Տեառն Էսմունի, ԴԴԴԼԼ = Տեառն իւրոյ Մելքարտի: Մարդու անուն են յաշԱԴԴԱ = Ադոնէսմուն այսինքն՝ Տէր է Էսմուն կամ ԼԿԿԻԴԴԱ = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բաալ.²³⁹

²³⁹Baudissin, Adonis, S. 66.

Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա» անուամբ, որ ապահով խնդրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր *Քիրլոս*, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն²⁴¹ զայն անուանելով *ιερα εστί του Αδωνίδος*՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի էր իբրեւ Բաալթա-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ: Ադունիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Աթէնք եւ Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աանդողը Ապողոդորոս²⁴² է,

²⁴⁰Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

²⁴²Apod. 3, 14, 3.

որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապոլոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Զմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենւոյ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուիին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի աշխարհք դրկել եւ

ասով կռիւ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ: Զեւա կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ *վարագէ* մը կը սպաննուի: Ըստ Հիւգինոսի²⁴³ Զմիւռնա հորմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը

²⁴³ Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազ Ադոնիսի դեմ գրգռողը ոչ թե Արտեմիս, այլ Արես է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ անելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արես է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոլլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան տեղը կը համարուին *Լիբանանի* լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. հմմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղբրական վախճանը առիթ առնլով ժողովրդական հնարամիտ երեակայութիւնը գեղեցիկ ասանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրողիտէ Ադոնիս վարագի ծեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենոյ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդէսները որոնց հաստատութիւնը Ափրողիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ Աթէնքի եւ

²⁴⁷De dea Syria, 8.

թէ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմեանց շրջանին նաեւ Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին *մեռելի մը կերպարանքով*, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղերամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս *յարութիւն առած է*: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար.²⁴⁸ նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ ի՞նչ ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան

²⁴⁸ Lagrange, *Réligiones sémitiques*, p. 303. Baudissin, *Adonis*, S. 133.

եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը
դնեն *գարնան սկիզբները*, իսկ երկրորդը՝
աշնան։ Բաուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով
միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն
մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս
կարելի չէ եզրակացրնել, ժամանակը կը միտի
դնելու աւելի *ամառը Յունիս-Յուլիս* ամիսներու
միջոցին։²⁵⁰ Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան
բուսականութիւնը կը ներկայացընէ, որ *ամառը*
կը մեռնի։²⁵¹ Որ է ըսել Բաուդիսին կ'ընդունի
որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն
էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական
պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը
մահուան առիթով։ Լագրանժ²⁵² չ'ընդունիր ոչ

²⁴⁹ Greve, De Adonide, S. 45. Kämmler, Heracleotica, S.
19. Roscher, Adonis, 1., 70-74.

²⁵⁰ Անդ, 124:

²⁵¹ Անդ, S. 169.

²⁵² Religions sémitiques, p. 307, 378.

մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը
աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով,
որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Ինչորոշ
ամբողջ դժուարութիւնը գլխատրաբար
անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն
մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն
եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի
մատենագիրները յունական հողի վրայ
զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած
առասպելը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս,
որ աւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, գերծ չէ
բոլորովին յունական ազդեցութենէ: Այսպիսի
պարագաներու մէջ բնական է իսկականը
գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ
Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝
Փրինկէի մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն
դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ
անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. եւ մարդ
կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս

Փինիկեի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝
գէթ յետագայ դարերուն: Ջայս կարծես կ'ուզէ
հաստատել նաեւ Որոգինէս եւ հաւանօրէն
նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բառուղիսին ըսածը
թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ
նոյնացընողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս
պէտք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս
ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով
հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամի նոյնացուցեր
է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ
կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու
համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ
Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն
բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փինիկեի
մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ
Ասորի Թէոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն,
որոնց մէջ փինիկեան աստուածը Ադոնիսի
տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի:
«Փինիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին

Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը սիրեր նա Թամուզ, որ Փինիկէի Կուրար թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողլով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գերաղ անունով փինիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ գրգռուած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գերաղի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանատր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա Բալթի): Հայրը Հերակլէս, մայրը Առնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին

²⁵³ Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ *Եսթրա* (= Իշդար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը գիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցափն չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամսուան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողը կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարելի է նաեւ գիտնալ, որ Փիւնիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր *Էսմուն* (=

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

յո՞ւս) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք
առաջին անգամ Ասորդանի Տիւրոսի Բաադ
թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ
Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը
մէջ, ուր տեղւոյն թագաւորը Բողաշտարտ
կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի իմ աստուծոյս
Էսմունի համար (յո՞ւս) ԼԻԼԷ)».²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ
ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Էսմուն
եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... 770
յո՞ւս) ԼԻԼԷ, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմունի
Մելք...» արձանագրութեան մնացած մասը
կորսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ
անուններ «Էսմունադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասոյն անդին ցիր
եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց
ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամէնէն

²⁵⁵ Baudissin, անդ, 212.

²⁵⁶ CIS 16b, 23, 24.

կարելորդ յառաջ բերելով, որ է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկիոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմոնի էութիւնը: Դամասկիոս Բերիտոսի Ասկլեպիոս Էսմոնի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիւնիկեցիներու Սադիկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմոն, զոր աստուածներու մայրը *Աստորոնէ* տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմոն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դիցուիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմոնոս կ'անուանուի:»

Սարդինիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ

²⁵⁷Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

նոյնպէս Ասկլեպիոս Էսմոնի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιω Merre և 𐤀𐤃𐤕𐤕 𐤇𐤕𐤕𐤕 = Լալոն Լեսմոն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմոնի Մերէի:» Իսկ Ասդարտի Էսմոնի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամէնէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեդոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էսմոնի ներքինացումը ատտիսեան է իր նկարագրովը եւ արդէն Դամասկոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիբելեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կ'էտ մըն է:

Դիսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտըն ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն

²⁵⁸Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

կարծիքէն են թէ Էսմուն անունը նաեւ *Բիբլոսի* աստուծոյն անունն էր, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վերածած են. հետեաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փինիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմունի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած

²⁶⁰Անդ, S. 345-347.

է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմուն կը մտածուէր անելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արիամարիելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմուն ոչ միայն ինքը յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն *կուտայ*, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օժն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար *վերադիր* էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան *Էսմուն անունով* աստուածութիւն մ'ես կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է,

որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ *Մելքարտ*, որ մասնատրապէս Տիրոսի *յարուքեան* աստուածն էր եւ տօնը կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեառ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղոտարքոս՝ բայց անկի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ոսկից ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը

²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

Ոսիրիսի առասպելին մեկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց ամէլի Արոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր *ներկայ ծեփն մէջ* համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի եւ անոր կինը Ասանեթ Իսիսի հետ կը նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Դիողոր է. Ոսիրիս յունական ձեւն է եգիպտ. *Ոսիրի* անուան, ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնականն է *Ոսիրդ*. երկուքն ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ եւ

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Ägypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, մտնիս. նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ գիտութեան զարգացման ամէն դիրութիւն ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն զինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ծայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ծուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ *իրեն կ'օգնէր շուն մը*, այսինքն՝ *Անուրիս*, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն

հետ մանուան աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամեար առաջնորդել: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարուսիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պոլուտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամրգենւոյ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անծամբ կտրած եւ Բիբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգետ մը կը կրէր

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր Բիւրլոսի Իսիսը *Բասալրիս* է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի պտղութեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղութեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ

²⁶⁴Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr.» AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ, S. 174.

ազդեցության սկզբնաղբայրութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն եւ ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արգամայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասորաբաբելական սեպագրութեամբ եւ մեծ մասով նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգին գանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար ամէնէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովկիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը

տեսնուի, որ Ամենովիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ Նինուէի Իշդար դիցուին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, անեցընելով ու խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'ես կ'ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա իօրս ատենն ալ... տիրուին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թող զինքը պատուէ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ եւ ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընծեւեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի

²⁶⁵Kundtson, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհոյն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Ջարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ *Գեբադիոնի*:²⁶⁶

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պորտարքոս կը յիշէ իր հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ *փոքրասիական* է: Փոքրասիական է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին

²⁶⁶W. M. Müller, *Asien*, S. 313-314.

²⁶⁷Անդ, S. 175.

չգտնուիր, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին *Արարիսի առասպելին հետ*:

Ատտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոփոխական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր *Պեսինոս* քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի²⁶⁸ Ջեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս անունով երկսեռ էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ադդիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ, բայց նոխազէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագդիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները

²⁶⁸ Paus. 7, 17, 9.

գինքը Պեսինոս կը դրկեն, հոն տեղուան
թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար,
դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի
Ագդիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած
ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ագդիստիս
շատ կը տխրի եւ Ջեսին կ'աղաչէ որ Ատտիս
կենդանացընէ, բայց յանձն չառնուր Ջես, միայն
կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագդիստիս
հոս կը համապատասխանէ Կիբելէի, որ
Պեսինոսի մէջ նաեւ Ագդիստիս անունով
ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ
կ'երեւայ Աննորիոս չէր գիտեր, անոր համար իր
լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ
խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն
տուած է: Փոփոխայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ
Աննորիոս,²⁷⁰ Ագդոս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս

²⁶⁹ Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰ Adv. nat. 5, 5, 7.

քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Զեւս
կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով
Զեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ոսկից կը ծնանի
Ագդիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր
աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի գինքը
գենովցընելու միջոցին առնականէն կը գրկեն:
Արիւնէն կը բուսնի նոնենի մը, որուն պտուղը
Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ
կը պահէ, ոսկից կը ծնանի Ատտիս: Սանգարիս
կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը
գինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ
եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձընէ: Երբ
Ագդիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսիմոսի թագաւորին
Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ
իրարու հետ կը կռուին, Ագդիստիս նախանձէն
եւ բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը
խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղբնոյ
ծառի մը տակ ինքզինքը անդամատելէն վերջը՝
կը մեռնի: Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ,

որոնք եղենոյ ծառին հետ իրեն նուիրում են: Կիւրեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղենոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը: Տարբերակ մըն ալ Ուլիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւրեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնու եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւրեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւրեղէ զինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ *աստեղախոյրը* գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ

²⁷¹Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝
դիցուիւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով
դիցուիւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու
դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի.
նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի
նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի
մը *Կալլոսը*,²⁷² որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, եւ
վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ
եւս տարածելուն համար յատկապէս Ջեւսի
բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ *վարագի մը*
միջոցաւ կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով
պահուած գրական այս թանկագին բեկորը
միայն՝ Ատտիս վարագի սպաննել կու տայ
եւ այս պարագան շատերը բաական կը
համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին
մէկ ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս

²⁷²Paus. 7, 17, 5.

մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիողոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ անելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ անելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³ Կիւբեղէ Փոիւգիայի եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յոյ կ'ըլլայ եւ (յոյութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն,

²⁷³ 3, 58, 59.

բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբելէ Ատտիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արծակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Առնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիոդոր Ատտիսի յարութեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին Փոիւզիացիները, կասկած չի վերցընէր: Ֆիրմիկոս²⁷⁴ յայտնապէս կը հաստատէ Փոիւզիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղոտարքոս ալ կ'ըսէ. Փոիւզացիները Ատտիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Երբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները, այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յովհաննոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեփն) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր զարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած
հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս
այս միջոցին կը ներկայացուէր կամ մարդու
կերպարանքով²⁷⁸ եւ կամ եղեմոյ, որոնցմէ
ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը
կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի
պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ
սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափորաբար
Կիւբելէի մեհեանը կը տարուէր:²⁸⁰ ուր կը
սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί),
քրմապետներն եւ Արքիգալլոսը, որ միշտ *Ալփես*
(Ατρες) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի
վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու
գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ
ըլլալով Փոհիգիա սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

Ազահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

Կղաղիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղեայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղենի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ *փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար*, թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր

կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ պարտաւոր ընդեղէն եւ արմարիք ուտելը արգիւրուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը գարնէին՝

ինծի անհասկանալի լեզուալ քանի մը բառեր մըմնջելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ծիւն վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմասկի քալելով, որոնք մէջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասան Հիսէին, Հասան Հիսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արինով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմագէտ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած հոովմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եա նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահիտ իբրեւ մայր դիցուի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամէնուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Շիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի

եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելովը՝ կրօնականօրէն Փոիգիայէն որեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փոիգիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է *ուղղակի Ասորիքէն*, ուր կը գտնուէր *Հիերապոլիս* իր նշանաւոր մեհեանովը, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուիոյս վրայ գրած

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p.

գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ անելի մեղեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն *ներքին աղերսն է*, որ կայ Փռիւզիայի մայրդիցուհոյն եւ «Ասորական դիցուհոյս» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին,

86-131.

նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուիւոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ծաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ Ατάργατις կամ Ατάργατις բայց աւելի սովորականն է Ατάργατις,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի Atargatis էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «Իշթարի»ի, որ կը նշանակէ «Տիկին», իսկ չատի (չատի) Ատտիսի:²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «Տիկին Ատտիսի»: Նեոլոգքէ եւ Ե.

²⁸³Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴Plin. n. h. 5, 81.

²⁸⁵Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ, 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լազարոս²⁸⁶
ասորական հեռ. աստուածը փոփոխական
Ատտիսի հետ նոյնացրնելով, անունս կը
մեկնեն, առանց սակայն Աժար-Աժի անուններու
մէջ կարծես միացման դեր կատարող չին
առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե.
Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'արէ
Ատտիս անունը այլոյ սեմական հոշակելով:²⁸⁷
Յաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին
ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական
արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական
արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝
երկու անգամ միայն եւ հօտերէ կամ հօտերէ
ձեռով (= Աթար-Ադէ).²⁸⁸ իսկ Ադէ մնացած է աւելի
նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝

²⁸⁶Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ, Ed.
Meyer, անդ, հմմտ. Vogué, Palm. 143.

אבתד, תתעב = երջանկություն Ադէի. אקעע =
Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. յոռע = Ադէ կու
տայ: Լագարտ հոս բացի Ատտիս անունէն շատ
իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ
լիւական Սաղէադէս, Միաստոնէս եւ Ալիաստոնէս
անունները:

Ինձի համար անձնապէս ստոյգ է այլ
եա թէ Ατάργατις չն դիցուիոյն անուան
մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարցըներ,
այլ եւ զմեզ քայլ մ'ես յառաջ տանելով
կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ
ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ
նաեւ Հայոց պատմութեան համար: Պրոֆ.
Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ
վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ
գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ

²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդիկգերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդիկգերմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդախօսօրէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազդեցութեան շնորհիւ: Հատերը ենսէնի հետ *հնդիկ գերմանական նախահայերը* անուանելէ կը խորշի Ոսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hatti ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակադասկի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց երբայական Hettին Եօթանասնից

թարգմանիչներու կողմանէ Կէտաօսի շրջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ հայ Քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու Ատլս աստուծոյն եւ Hatti ազգանուն, ինչպէս նաեւ ասորական Ռոյի Hattիի հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ երբ. Ռին յոյն. Յի. շրջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «3^{րդ} դարուն երբ. Ռ յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեւցնել թէ Եբրայեցիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն թաւ հազագայինով արտաբերէին, մանաւանդ

²⁹⁰ Սնդ, S. 9:

²⁹¹ ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

որ յեազայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թափ վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիրեան Աթար-Ատէ անուան հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուիւն անուան վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ատորիները Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Հաիի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին Իի համապատասխան տառ մը յարմարցընել: Ατάργατις չն այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսթիոսի Ατάρ γατ η δειρ,²⁹² որուն վերջավանկին մէջ զին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է Δερκετω

²⁹²Smith, անդ, 31.

անունը, որ Ατάργατιςի համառօտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամականն է Թար-Արա = ܐܬܪܬܐ: Յոյներուն միենոյն H = քով, յով եւ քով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ «Յոյները տեղական ch ձայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաեւ քով, ինչպէս Χίλικες (Կիլիկիա) = ասուր. Chilakku, արամ. Hélek:» Եւ թէ Χατάονες կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս Λυκάονες ասուրական «Լուկկի»ի:²⁹³ Ասոնց վրայ աւելցընենք նաեւ Αττίου արկօն, որ երբեմն գրուած է նաեւ καττίου արկօն:²⁹⁴ Հին ասոնն այսպէս կը կոչուէր

²⁹³Անդ, S. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենաէն, Zeitschrift für Assyriologie, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

Կորիսքայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան Punta d'Aleoliի: Հմմտ. նաեւ հայկ. Հարք գաւառը, որուն յուն. ծէնն է Χάρκα.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը *գիտական հիմ ունի*: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընծեռէ մեզի հատերէն «*առնումի*» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնլով -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականաբար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են,

ինչհիւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական
Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան
մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ,
եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր
կ'ընեն, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի
անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ
նոյնացընենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն
մէջ հին է, բայց դրական դրեւէ փաստ մը չունինք
հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին
անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ
առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս
այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն
Ատտիսի յարեմանն *Բերինոսի* մը գոյութիւնը
պոնտական Հերակլեայի մէջ, Պղատոնի *Էրոս*
Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոփոգիայի
Սարագիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով
Ատտիսի կը մերժենայ: Հետեաբար Հայկայ եւ
Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի
հետեւիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին

Նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բագմավէպի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բաբելական Բէլ՝ գերագոյն էակը թէ՛ ծագումով եւ թէ՛ նկարագրով նոյն է փինիկեան-արամական Բաալին հետ, եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուիքները ամէնն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամէնն ալ տարբեր անուններով: Իշաար՝ որ առ հասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաբացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թէեւ ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութիւն

²⁹⁵ Բագմ. 1908, էջ 409:

մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխատրաբար այնպիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ դժուարութիւններու կապուած չէ: Գլխատր դժուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները *տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն*. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու *փորձաքար* կարգել կամ

նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ զայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ, այսինքն՝ ինչ որ Պղոտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կէտերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին իսկ Ադոնիսի առասպելին: Էսմունի նկատմամբ դժուարութիւնը ամենանուազ է: Էսմուն եւ Ադոնիս Փիւնիկէի միեւնյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն էին: Հետեաբար երկուքին տարբերութիւնները անելի յետագայ դարերու

Ժառանգություն են: Ամենէն կնճռուոր կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ինչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ադոնիսի միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաբնութեան մէջ եւ դժբախտաբար տակաւին թեր ու դէմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան առնելով նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ

եւ նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կամ ուղղակի կամ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեղցուի: Սակայն դիցուիին այն միեւնոյն սէրէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացնել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առասպելներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձենն է, դիցուիին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուիւն երկրորդ տարւածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն աւելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թէ՛ ինքնին իսկ դիցուիին եւ թէ՛ ժողովրդենէ եւ այն *սրնգի ընկերակցութեամբ*,

որ ապահով հերոսին հովուական նկարագրին
յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր
առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ
նկարագրական որոշ յանելումներ, երբեմն
նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է
դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի
պահանջներուն եւ կամ զինքը կրող
ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ
քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս
մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ
Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր
կարգին երկսեռ Ագտիստիսի անդամատութենէ
հոսած արինէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս
նաեւ Արայի տօնը կը տօնուէր զարնան միջոցին,
Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ
Թամուզի քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը
պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի առասպելին մէջ
յարութիւնը մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար

տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից ծագած սուգն ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով *բնութեան մեռելութեան* հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին *կանանչութիւնը* գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արեւուն իր ծմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասուրա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսատուող եւ կենդանացընող արեւուն *կաշկանդման* շրջանն է:

Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգատրումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան գանազան պարագաներուն մէջ նկատենք:

Սեթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի
դագաղով մը, զոր ծովու ալիքները ըստ
առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս
կը յիշեցնէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր
կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող նաւու մը մէջ կը
հանգչի:²⁹⁶ Ադոնիս ալ *սնիրուկի* մը մէջ դրուած
Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը
այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ
եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արծազանգը
չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷
ուր ամենագեղեցիկ կերպով պատանեակ մը
ներկայացուած է, որ դիցուիւոյ մը կը յանձնուի:
Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած
պատանեակը կը միտին աւելի Անդոնիսի հետ
նոյնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ
ետրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ

²⁹⁶ Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

²⁹⁷ Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

քաղաքակրթությունը *փոքրասիական* են:

Ինչ որ Պղոտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Ոսիրիսի *դագաղին* եւ անոր հետ կապ ունեցող *ծառարունին* նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ անելի Աղոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս հոս իր առասպելով ձուլուած է Աղոնիսի հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգչած դագաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ *ծառի գաղափարը* առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Աղոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը անելի հիւսիսէն էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ *ծառերու աստուած* կը համարուի:

²⁹⁸De Iside et de Osiride 15, 16.

Դեռ մինչև այսօր Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ճիներու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ եւ Ատտիսի եւ անոր մերձաւոր առասպելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նոնենոյ մը պտղէն եւ կը մտնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուհւոյն տաճարը, անկէ վերջը *հանդիսաբար կ'այրէին*: Այս այրելու տոմարութիւնը կար նաեւ ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի *գարնան* տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի

հետ կապ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով
զգեստներով, զանազան պաճուճանքներով
զարդարելէն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին եւ
հոն ծառերը շրջապատող խումն բազմութեան
առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսոնի
մէջ ալ կը պաշտուէր *սրածայր խոյրով ասպրուած*
մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը
որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները
զայն կ'անուանէին Հերակլէս, զոր նորագոյն
պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի
հետ կը նոյնացընեն: Արդ գարնանամտին
փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրան
աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր:
Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի
մէջ:

²⁹⁹De Syria dea, § 49.

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721.
Տաշեան, Ուսումն հայերէն լեզուի, էջ 102-108:

Փայտակոյտի վրայ այրիլը *յարութեան նշան էր*. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ինչ պարզ եւ ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ'առնու ճիշտ այն ատեն, երբ *իր մերձատորնէն ըը զինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ'ուզէին*: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրատու աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու սովորութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ *սօսին*, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացոյ Անուշաան *Արայի թողը*, որ երբեմն Սօսենուէր ալ կ'անուանուի. Ունինք նաեւ «սօսինաթագ»

բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրոյ *ստակեալ թաւ ստորովք սօսեանց*, կամ սօսափմամբ թագուցեալ:» «Սոսինաթագ»ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կ'ասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախագգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւներու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ *եղեւնագգի* եւ *նոճագգի* ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτσυς*, երբեմն ալ *κυσάρισσος*ի հետ, որոնք երկուքն ալ Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոստորջող մէջ նուիրական ծառ կը համարուի *գին* կամ *գիհին*, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման անելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ

մեր դասագրքերուն մէջ *ցրդի* կ'անուանուի: Իմ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր Ս. Գէորգայ, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գէորգայ *քանի* մ'անգամ մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու գրոյցը, կ'ըսէ Բաուտիսին,³⁰¹ անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու:» Թէն՝ Ս. Գէորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բաուտիսինի ակնարկած գրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գէորգ այս տեսակետով մեծ մշանակութիւն

³⁰¹ Baudissin, Adonis, էջ 115:

ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Սրբոյն
Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի
մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է,
մասամբ Բիւզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ
Վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գէորգայ
պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազգի քով
կայ: Վրացիները այս կէտիս մէջ այնչափ
ծայրայեղութեան գացած են, որ տեղացի
գիտնական մը³⁰² կը համարձակի մինչեւ իսկ

³⁰²Prof. J. Javakhishvili, հմմտ. The Quest, Vol. 3.
1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ'ըսէ թէ Ս
Գէորգ հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն
տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ
կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503
նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի
աստուծոյն նուիրումը անասուն մը (κάταχος) սուրբ
կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը սնուցուէր եւ
յեառոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս
պատմածները, մինչեւ այսօր Օգոստ. 15ին տեղի
ունեցող Սպիտակ-Ս. Գէորգայ տօնին միջոցին կը

կատարուին: Այս *խալոթա* ըստած տօնը կը կատարուի
այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Աղուանից
աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացխուրի
ըստած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3
մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւէն
կ'երթան եւ այրերը ետեւէն. եւ ամէն մէկը կգին
վրայ ունի «շանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնքն
ալ Ս. Գէորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ
զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ
արեւմտեան ճիշտ դրան առջեւ գետին կը նետուի,
այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը
կը վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն
եւ ահա մէջտեղ կ'ելլէ սպիտակազգեստ աղջիկ
մը, որ Ս. Գէորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ
շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ: Յետոյ
գառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընելու.
քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ
քիչ մը բուրդ կ'այրէ ըսելով. ո՛վ Ս. Գէորգ, ընդունէ
ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը
շրջապատեն եւ կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ
ազատելու համար: Քահանան «շանահ» վզերնէն կը

յայտարարելու թէ Վրաստանի որոշ զաւառներու մէջ Ս. Գէորգ Աստուծմէ եւ Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս կը համարուի անելի չար Դեմիւրգ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կոռի կ'ելլէ Ս. Գէորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ Ամիրանի գրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեռնող եւ յարութիւն առնող հերոս մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակէտով անով անելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ

հանէ եւ իրաքանչիւր ոք սպիտակ գգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաեւ Օ. Գ. v. Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasia, ed. A. Dirr, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft. 1913, էջ 299. Ս. Գէորգայ տօնին մատաղ ընելու սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջուր:

մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին: Շատ անելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոզը կամ *վարազը*, որ ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարազը եւ հաւանօրէն ասկից է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով *Հեփրան*, այսինքն՝ *վարազ* կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միոյն համաձայն հերոսը կորսուած է պարզապէս եւ կամ Ափրոդիտէն սանդարամետի դիցուիւն յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզեր ետ դարձընել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարազի կատաղութեան զոհ կը համարի: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու

քով. Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս Սելենէի եւ Դիոնիսիոսի կը զոհուէր. եւ որովհետեւ Սելենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիպփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարագը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ սեռօրէն, մերթ աստղագիտօրէն եւ մերթ աշխարհախօսօրէն

³⁰³Հերոդ. 1, 2., 47:

(kosmisch, լոյս եւ խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի: Սեռային անսակէտը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միա երկուքին կամ թէ նախնաբար ասելի իբրեւ համընթաց երեսոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մագրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փինիկեցիներու քով *Աստրիկ* (Venus) դիցուիին — այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը *Պրոսերպինա* կը կոչուի — իբր սգացող դիցուի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճնան — այն

ատեն, կ'ըսեն, դիցուիին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ դիցուիին յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուիին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ թէ Ադոնիս վարագէ մը սպաննուած է, եւ այս անասնով ձմեռը կ'ուզեն ներկայացընել:³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. աստուա-բարեւական ըմբռնումով թերեւս անելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարագէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարագ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան

³⁰⁴ Macrobius Sat. 1. 21.

մէջ է: Արդ այս աստղը կը ծագի *Յունիս-Յուլիս* ամիսներուն, որ միջոցին *մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի*: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, *խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած*:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը հերոսը վարագէ մը կը սպաննուի, որ *Ջեսէն գրգռուած է եղեր*: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուզեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները

³⁰⁵Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religi-

որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են եւ ամէնուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպդինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եղուարդ Մայեր իր «Հին ազգերու պատմութեան»³⁰⁷ մէջ: Բառաւորսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզենի ուտելը արգիւրած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպդինգի տեսութիւնը անելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը նաեւ Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարեւոր է. ուր

onsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

³⁰⁷Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգիւրւած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փոիւգիայի, Լիւտիայի եւ ասորական Հիերապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը էական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ

³⁰⁸Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹Սիրն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդդէմ Աճառեանի կը ցուցնէ թէ «ատինել» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Արին եւ «ելով» բառերու: Հոն Յովի. Սարգսաւազի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը ըստած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մասին. «Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն եւ զԱտտինի:

ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ ֆիզիզապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կամ անով հերոսը մայր դիցուիւն ինքնապնդումներէն ազատել կամ դիցուիւն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի աոիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք ինքնաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հերապոլսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուի Կոմբաբոսի, որ բանակին եւ Աթարգապրիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր: Կոմբաբոս

առիթը մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը
կը ներքինացընէ:³¹⁰ Լուկիանոս կ'աւելցընէ
թէ Կոմբարոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ
Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ
ասիկա նուիրական բան մը կը համարին:
Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր
սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբարոս ասոր
համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի,
թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ
միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ
Կոմբարոս, այլ եւ նոր աարտած մեհեանին
մէջ անոր արծանը կը կանգնէ: Կոմբարոս
Գիլգամեշի դիւցազներգութեան Խումբարայի
կամ Հումբարայի հետ համեմատելը հիմ մը
չունի:³¹¹ Տարակոյս չունիմ, որ ան նոյն է Արտիսի

³¹⁰ Հմմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի
մասին կ'ըսուի. «per sectum dedecus ab impudicae tutus
amplixu deae.»

³¹¹ Այս մասին տես Pauly 11, էջ 1135:

հետք եւ երբեմն կը գրուի նաեւ Կնֆոօս իբր արական ձեւը Կսֆիֆե ի կամ Կիփեղէի:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անով անելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբի Օրինագրքէն³¹² յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր, հետեաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրագոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ

³¹²Հրտ. Winckler, 1904, էջ 10, § 8:

տակաւ այլեւս հատական հոշակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով. դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ կը միտին այսօր հաստատելու թէ *մեռնող, սգացող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի*:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարութիւն առնուլ տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու եւ ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ նկարագրով երեւան գալ: Հոս հարցը յատկապէս դիցաբանական այնպիսի խմբի

մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ երեւոյթներով եւ տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչեւ հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան յառաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը, որ սովորաբար երկու առիւծներով կառքի մը կրայ նստած կը ներկայացուի եւ այս տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու հին դրամները հոս ալ հարցին անելի փոքրասիական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուիին

կը քանդակեն միշտ կան առիւծներու վրայ կան առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը առիւծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ:³¹³ Ողիմ պիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբեղէ), որ թեաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ: Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած:³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ այծ (հմմտ. Թամուզի այծերը!): Լիւտիա, Փոփուզիա, Գաղատիա եւ Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի

³¹³Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., §. 450.

սովորաբար նստած առիծներու վրայ եւ կամ
ինքը նստած եւ քովը առիծները:³¹⁵ Մէկ խօսքով
«առիծներով մայր դիցուի» տեսագծին Փոքր
Ասիոյ ամէն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը
նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր
ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է:

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու
տան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին
գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին
ցեղերուն քով դժուար է գտնել *արական*
աստիճանութիւն մը, որ մայր դիցուիոյն եւ
անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած
չըլլայ: Սաբազիոս Փոփիացիներու գերագոյն
աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Զեւսի երբեմն
ալ Դիոնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէէն
կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով

³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des
Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian
Art. J. H. St. 1888. Cities I., 1895.

կը մեռնի եւ դիցուիին կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են եղեինը եւ նոճին եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր: Էսմունի առասպելին օձը ահա իոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ *Կիւբեղէի* նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած *Դիոնիսիոս* կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր *Սանգարիոսի*,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խելագարեցընէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց *Կիւբեղէ* զինքը իր քարանձաւը տանելով կը բուժէ:³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը *Դիոնիսիոսի* մարմինը *Տիտաններէ* կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ *Դեմետր* զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ

³¹⁶Nonn. 15, 16:

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

եւ կը կենդանացընէ: Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղեւնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ ասանդութիւն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շղթայի կը զարնուի կամ կը քնանայ, իսկ զարնան կ'ազատի կամ կ'արթննայ: Քնանալու տեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ այն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ

³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

իր նախնական հերոսական արիությունը, առնականությունն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էամունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, *դիցազն* եւ *յաղթական*, նոյնպէս նաեւ միաները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուիւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

Ի հարկէ մայր դիցուիւոյն պաշտօնին այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբազիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուիւոյն պաշտօնը նախնաբար Փոիւզացիներու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փոիւզացիները իրենց Սաբազիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-դիցուիւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով³²⁰ Եւրոպայէն Ասիա եկող Փոիւզացիներու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ *տիրոջ* արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ *մայրական իրաւունքը*:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուիւոյն գերադոցիկ դիրքը: Ան *կը սիրէ* եւ հերոսը *կը սիրուի*, դերերը արմատապէս շրջուած են. ասկից է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անգորութիւնը հանդէպ մայր դիցուիւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովուրդ

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

բացատրութիւնը բաական բարդ գաղափար մըն է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամենախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ զոր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի Ամագոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բաց աստի՝ որչափ որ ալ է. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ո՛չ հնդեւրոպական կ'երեւայ եւ ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի

ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու մը,³²¹ կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հոռզնիի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդեւրոպական է, հետեւաբար նաեւ *իշխող տարրը*, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնդեւրոպական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեչմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամէնէն հետաքրքրականն է: Այս է *եղեգը*. Հոովմայ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խորձերը ձեռքերնին դէպի մայր դիցուհոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ինչ էր այս եղեգներուն

³²¹ Անդ. էջ 693:

իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուսդիոսի Ատտիս Գալուս գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբելէ գինքը գետին եզերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է *Արարիս եղեգներու մէջ*: Եղեգներու մէջ կը տեսնէ Կիւբելէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն. արդ այս չի' յիշեցըներ մեր Գողթան երգերուն ամենաթանկագին երգին *եղեգները*: Մանուկ Արեղեան³²⁴ հետեւելով Խորենացոյ' նոյն երգը

³²²Jul. Or. V., 165.

³²³Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

³²⁴Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

կը համարի իբր բացատրութիւն Վահագնի դարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած են (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281), ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտին այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը համարիլ եւ այս նոյնացումը երեակայութիւն չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հատուած մ'եւս կայ Փաւստոսի քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելանէր եւ ի նշանացն իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունտն, որպէս բոց ընդ եղեգն.³²⁵» որ սակայն չեն կարծեր թէ «Երկնէր երկին» ի հետ հրեւէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունին: Ասոր

³²⁵ Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

հակառակ դիցաբանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուզովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ Հայերուն գրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք. «ծովացուլի որդին» գրոյցի մէջ կը պատմուի, որ ծովացուլ հրէշը իր որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հոյր կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին: Եւ որովհետեւ գացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր հրեղէն երկու շներով հրէշը մէջտեղէն կը բառնայ:

Ջարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու մէջ որեւէ ակնարկութիւն չկայ: Թէեւ վարազը յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան տիպար

³²⁶Dr. H. v. Wlislöck, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

կը համարուէր, ուսկիծ են նաեւ «վարագացեալ» եւ «վարագանման» բառերը, սակայն ան եւս ստոյգ է, որ հայ իշխանները զայն կ'որսային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարագտիրոց, Վարագրատ եւ Վարագղուխտ *իրանեան* են իրենց ծագումով: Աւետայի մէջ³²⁷ *Վերեթրագնա* (= Վահագն) կը նկարագրուի իբրեւ կատաղի եւ պատերազմասէր *վարագ մը*, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկից է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարագը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարագի մատանիով կը կնքուէր:

Վարագի տեսագծ ին Արայի առասպելէն բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարագի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: *Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ*, ահա ասով յատկապէս կը տարբերի

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն առնուլ *բացառապէս* Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ. Օրինակ՝ *Քորիմոս* (Βώριμος), որ Փոքր Ասիոյ *Հերակղէայի* քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի³²⁸ կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ *պապերազմի մէջ կը մեռնի* եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰

³²⁸ Հեսիքիոս, Pers. 914 եւն:

³²⁹ Կալիստորատոս, առ Schol. Aeschyl. Pers. 941.

³³⁰ Apollonios, Rh. Argon 2., 780 եւն:

Կենմել իր Heracleotica գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը անլի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը *յանկարծ* կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիտէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին

³³¹ Kämmer, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:

³³² Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս եւ Որիադները գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը անելի որոշ է Վրական Ամիրանի առասպելին մէջ, զոր՝ իր չարի եւ բարոյ երկութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեն երկրորդ՝ այսինքն բարոյ տեսակէտով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ եւ Բատրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ զայն հալածելու միջոցին բիրեղեայ սքանչելի բերդի

քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ծին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու մը կազմելով՝ մինչեւ ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ուներ նամակ մը, ուր գրուեր էր. «Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դեւերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. գոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ծիս եւ ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, գոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչնքին վրայ արինէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ

Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ Նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուքը:» Թշնամոյն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ եւ Բատրի կ'իյնան եւ Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հագին աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ եւ ամէնքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ հոգ չ'ըներ: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը *անծանօթ մէկը իրեն*

կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ: Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արհմը կը լզէ, բարկութենէն զայն կը սատկեցընէ: Եւ ինչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ Ամիրան եւ թէ եղբայրները:³³³ — Ասկից ետքը կու գան հերոսին դիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը եւ ապա Էթրուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

Ջրոյցս ժողովրդական կենդանի
աւանդութենէ առնուած է: Վրացիները
Ամիրանի վրայ ունին նաեւ գրական նշանաւոր

³³³Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 եւն. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

դիցազներգություն մը, գրուած *Մովսէս Խոնի* է, որ ըստ ասանդութեան Թամարայ թագուհոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական գրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ անելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի գրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կազմուած առուն ալ կը յիշեցընէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու արտասուքներով կազմուած է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ

կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտր, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhlend 6. 22] Բալտր գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ լուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտր երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ ֆրիգ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրները կ'երդուրնցնէ, որ Բալտրին կեանքին չղրպչին: Ամէնքն երդում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտրը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ եւ Բալտրին Հերմոդ եղբայրը սանդարամետ Հել դիցուիւն կը դըրկեն, որ Բալտրը ազատէ: Բայց դիցուիին դժուարութիւններ կը հանէ եւ

Բալտրին դիակը *կ'այրեն* աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մտնի նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսագծերովը միա տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Շուետի թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալտր ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալտրի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալտրը կը սպաննէ: Բայց Բալտր յանձին իր եղբօր յարութիւն առնելով՝ Հոտրը կը սպաննէ:

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուգեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջուրնէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հռչակել բան մը, զոր համեմատական քննութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ անելի իբր *համեմատական առասպելներ*, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին հարցը

պապիրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած *Նինոսի անունով հին վէպն է*, զոր Ս. Վիլքէն հրատարակեց 1893ին Hermes պարբերաթերթին մէջ բաական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ տեղեկութիւններով:³³⁴ Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած են ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետեւ հոս բաական ընդարձակ եւ նկարագեղ գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք ճիշդէ աղերս մը չիայ վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին գիտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վէպին յարուցած գէթ

³³⁴Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue

գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926): Հատակոտոր է անելի եւ ամբողջական վէպին թերեւս հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային: Վիլքէնի կարծիքով թերեւս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յանելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն Մայիս 26էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի

Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

երկու անգամ կը յիշուի: Տաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարգապէս դ $\kappa\acute{o}\rho\eta$ (= աղջիկ. A. 4. 20, 5. 29) կամ դ $\pi\alpha\rho\theta\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ (= կոյս, աղջիկ. A. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ ասով համեմատութեան էական կոռուանէ մը կը գրկուինք: Ասոր հակառակ թէ Նինոսի եւ թէ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին՝ $\Delta\epsilon\rho\kappa\epsilon\acute{\iota}\alpha$ = Տերկեյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւրը՝ $\Theta\acute{\alpha}\mu\beta\eta$ = Թամբէ: Ասոնք երկուքն ալ զիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [A. 3. 13 եւն] իրարու ազգական են: Պապիրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը դիտէ, հոն խօսք եղած ըլլալու է անելի աղջկան վրայ հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Նինոս իր Դերկեյա մօրաքրոջ կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ ամուսնութիւնը անելորդ տեղ չյետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր

մարդ, գիտե՛լ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուծմէ» = υπο του θεου ակնարկութիւն կը համարի *էրոս* աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր առհաւատչեայ: Ասկէ վերջ Թամբէ Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը

ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ'ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը եւ կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ Թամբէ ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիրոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ Ա.ը: Բ.ին³³⁶ ա. սինեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ շատ մուգ է, որով Բին Աի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը գայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի *էրոս*, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (*αναπληρόσσα*) Նինոսի նշանածին հետ կը

³³⁶ Աի եւ Բի րաժանումը Վիլքէնէն է:

նոյնացրնէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցըներ: Սիւնակ ք. Բ կը նկարագրէ թէ ինչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնլէն վերջ՝ յունական եւ կարիական գինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. ա. Բ. 33: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետիւնը «կապողած Հայերը նուաճելու համար:» Սիւն. գ. Եւս հետաքրքրական է անով որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Ձիաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թեւերու՝ պատսպարուած թեթեալէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամւոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջքն առնուլ: Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու

փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ փղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ինչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակէտով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիտին կարեւորութիւնը — քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ

մեծաւ մասամբ հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելու թէ վէպիս պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Դիոդորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնագրօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիլքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

բանաստեղծին ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու:³³⁸» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ի՞նչ կ'երաշխատուի թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ անելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկետոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր դիցուին կ'անուանէ Δέρκων την Αφροδίτης δούγτέρα:³³⁹ Ի հարկէ վէպին մէջ իբր

³³⁸Hermes, անդ S. 184.

³³⁹Hermes, S. 188.

դեռատի աղջիկ անելի քնքոյշ, փափկազգաց
եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին
անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց
այլեայլի ասանդական Շամիրամի եւ խնդրոյ
նիւթ իշխանուիւոյն միջեւ բնութիւններու
հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անձանօթ է
մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը:
Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը
ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին
ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք
այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու
պատերազմական հոգին անելի ցայտուն եւ
կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար:
Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները
սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին
մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու
եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ,
որ կը դժուարի Նինոսի իր «այո»ն ըսելու:
Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը,

արդեօք անհվ որ տեղական սովորութեան նկատումը միացած կանանոցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամէկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց ասելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիշ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդոյս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը,

³⁴⁰ Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

զոր Ադոնց «չըլլայ թէ որդիս վաւրաբանես» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքէն եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի դնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) sollte die Jungfrau nicht schelten, արդ schelten կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախապել, արհամարհել, մէկուն հետը խաղալ (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամէութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ *օ էրոսի* յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ

յիշուիմ է *Արմենի:*» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը,
որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները
լրացուած են Վիլքէնէ,

Οἱ] δε πανημέ [ροι σι-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὅπο των στρατιῶ] ἰκων
αφεῖλ [κετο ουδ' ελ] λιπῶς
ο Ερως ἀνερ [εθίζων?] ὑπὸ
25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր
օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անհկա
պատերազմներով արգիլուած չէր, օ Երօս
աներ [εθίζων?] խօսքը, զոր Վիլքէն կը միտի
թարգմանել «Եւ Էրոս գերենք շարունակ սիրոյ կը
գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ
կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը

³⁴¹Hermes, S. 174-175.

Վսաստում ըլլալուն՝ ոչ միայն օ Երազ Արայի հետ նոյնացընելու ճիշդ կողման մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կարդած Հայերի նուաճելու համար:» Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատղած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միա սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը

կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում
չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է
Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն,
այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը
սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ջանացի ապացուցանել,
Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ
որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ
եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի
մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով
հանդերձ՝ ի նպաստ Արայի առասպելին՝ որ
եւ է *դրական* արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն
մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին
խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն
դարձեալ *Պղպոտն իր Էրոս Պամփիլացոյն
նշանաւոր առասպելովը*, որուն մասին թէեւ
հնութեան ըմբռնումները բաական խառնակ
էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ,
որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը

ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագէտները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջեւ աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴ Գեյցեր,³⁴⁵ Մարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով

³⁴²Վէպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Ծն.

³⁴⁴Հին հաւատք, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

մահուրնէ վերջ բարի եւ շար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ հոգոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքիմոսի, այլ շար անելի քաջ մարդու մը պատմութիւնը, այսինքն Էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի, որ ատենօք պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը օր վերջ միա դիակները արդէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակով զինքը տուն կը տանին: Բայց տասնութերկուրդ օրը այրուելու համար հազիւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք երկու երկու

բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր, իրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին: Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող հմուտ եւ հանճարեղ մարդու մը պակսելով՝ ուրիշ շատ ասանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պլուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ ասելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն

³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

ատեն, երբ հոգւոյ իր հետագօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թեաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Նաեւ հոն, ուր *իբր ականապետս վկայ սանդարամեցոյ մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս ըստած Պամփիլացին՝ Հարմոնիոսի որդին*,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ մարմնոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ զանոնք զգենլով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Ինչո՞րք շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացոյն քով, որ Պղատոնի Էրոսը Զրադաշտի հետ ուղղակի

³⁴⁹Εν ταυθα δε τον αυτάγγελον των εν Αιδου Πάμφυλον γένος, Αρμονίου πατρός, Ηρην (ուրիշ Ձեռ. Իրա) δ'αυτον ενομάζειν.

կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պղատոն) Էրոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի. ասիկա *Ջրադաշտն է*: Իրօք ալ Ջրադաշտ *ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ*. «Այս կը գրէ Ջրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ:» Արդ, Պղատոն ահա այս Ջրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ դրուած ատեն կը կենդանանայ:³⁵⁰» Կղեմէս Աղեքսանդրացուն այս հատուածը իր Ջրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ԺԹՐԴ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Ջրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս տեղն ալ կու գայ անկի Ζοροαστρης.

ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս³⁵¹
Պամփիլյացոյն առասպելը կը յիշէ, առանց
Ջրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս
Որոգինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵²
անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ
Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք,
կ'արժէ հոս Պղատոնն յառաջ բերել: Ասիկա
կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով
մէկը (Ηρα του Αρμενίου) 12 օր վերջը
փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով
սկսեր է յիշել, ինչ որ սանդարամետին մէջ
տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ալ
միեւնոյն պատճառին համար կ'անդրադառնայ
առասպելիս քիչ մը զայն փոփոխելով, որ
սակայն նշանակութիւն կը ստանայ աւելի
Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով
Արմենիացի մը (Ηρα τινα των εξ Αρμενίας), որ
մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³ Այս
մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորետոս
Կիրացին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ
Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական
խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ
առասպելը առանց անուան յիշատակութեան:³⁵⁵
Ասոր հակառակ Սակրոբիոս հեթանոս
մատենագիրը բաւական մանրամասն
նկատողութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով
ճշդիւ Պղատոնի սկզբնագրին,³⁵⁶ ուսկից կը

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

³⁵⁴Migne PG. 83, Sermon. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam no-
mine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vul-
neribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodeci-

տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի,
որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է, բոլորովին
անծանօթ էր Էրոսի Զրադաշտի հետ նոյնացումը:
Հոս բացատրութիւն կը կազմէ միայն Առնորիոս.³⁵⁷
Armenius Hosthanes (ուրիշ ընթ. *Zostriani*) nepos
et familiaris Pamphylus Cyri, որ թերեւս Կղեմէս
Աղեքսանդրացոյն ազդեցութեան տակ գրուած
ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ
աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը
կոահել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ αυτος γουν ο
Ζωροάστρης γράφει τιν, որուն մասին սակայն
գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնունք միայն
Պրոկղէն:

mo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset
honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta,
quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, vi-
deratve, tamquam publicum professus iudicium, humano
generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

³⁵⁷ Migne PL. 5. 52., p. 189.

Պրոկդի այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի ասանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգիւ պէտք է զարմանալ այս տեղոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ էրն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ *Ջրադաշտ*. եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս *Ջրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ*, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. *Ջրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք, այսինքն՝ ինչ որ պատերազմի արեւն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված*

էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս
Կհարոս անունով թագաւորի մը կ'ուղղէ, բայց ո՞ր
Կհարոսն է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum) մասին
քիչ մը անելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը
օդն է: Այս գրքերը լի են աստղագիտական
գարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս
կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին
խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան
գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը
այս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ Էրին տեղ
Ջրադաշտ անոնը արդեօք Ձեռագիրներու
տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա
(Ջրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու
մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը
գայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն
ու լսելով ասոր հասու եղողը առասպելին
Պղատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեցընէր:
Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ
այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար Էր գրուած

էր, որ եւ Զրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. համար Կրոնիոս եւ այսպէս ասոնք զինքը զինքէ կերպով բնիկ Պամփիլացոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլացոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը Էրոս որդի Եմայոնեայ — *Ηρος υιον Ευμαίωνα* կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ինչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (*Αρμόνιος*) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեռով գտայ Զրադաշտի գրքերուն մէջ: *Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ինչպէս*

հայ մը ցեղով Պամփիլացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ,³⁵⁸ հոս կ'անուանեմ միայն Թէոդորոս Ասինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն: Ճշմարտութիւնը այս է. էր այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիլացի:³⁵⁹»

Պրոկղէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ այլեւս ականերեւ է թէ Ջրադաշտի էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ոսկից՝

³⁵⁸ Οἷδα δὲ ἐγῶγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἡρα λέγοντας, οὐς ἐρωτᾷν δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Πάμφυλον εἰναί φησιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἀνδρες οἰδοῖσι τοῦτο υπέλαβον.

³⁵⁹ Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու
հետ նաեւ Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Ասոր
մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման
Woher Clemens diesen Irrtum hat, k'ըսէ
հոչակաւոր գիտնականս, lässt sich aus dem tādē
συνέγραψεν Ζωροάστρης vermuten; es war wohl
in einer der griechischen pseudozoroastrischen
Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her
in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als
Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl.
Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die
späteren Zoroaster selbst machten?³⁶⁰ Հաւանօրէն
Վեսենդունկ այս հատուածը անձամբ կարդացած
չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ
թէ Էրի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս
Աղեքսանդրացոյն սխալմունքն է, որ թերեւս
Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի

³⁶⁰ Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

հետ շփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերագրողները անելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Ե. Մայէր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժեր անելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ էր Պամփիլացին որոշ կերպով Կիրոսի ժամանակները ապրող Ջրադաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի familiaris Pamphylus Cyri, որ Կղեն. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝

³⁶¹Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

³⁶²E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 2., էջ 94, ծն. 1:

բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ՛ ռվ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրադաշտ էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Ջրադաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «*կենաց բուժիչ*» (Yasna 31., 19. 44., 2), «հոգիներու *պահապան*, որ նաեւ զանոնք *կ'արթնցընէ*» (Yasna 30., 11) *փրկիչ*, *saošyant*, որ հոգիներու *նոր կեանք կու տայ*: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն *գերագոյն մարգարէ*, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հելլենական հռոմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու:

Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուլուելովը՝ ազգերու մէջ այնպիսի՝ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաական որ արտաքին իր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը անելի անդենական-անդրախորհրդական (ultramystizistisch) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր անելի սանդարամետի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ: Այս ատենէն է *արեւմտեան* Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին

դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ Էր Պամփիլացոյն Զրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վեճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Զրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ Մագդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհահայեցութեան հարց է: Պղատոն Էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ հիւսած նաեւ այնպիսի հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, գորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ ազդուած պարսկական աշխարհահայեցութենէ, քանի որ ըստ երեւութին երկուքին մէջ ալ

ճայրայեղ երկարմատականության ձգտումներ
կան: Վինդիշմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի
պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած
չի վերցրներ: Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով
մտադիր կ'ընէ թէ էրի առասպելը պարսկական
կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր
է գաղղիացի մատենագիր մը,³⁶⁵ որ խնդրոյ
նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ առած ըլլալու
հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ,
որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք
չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին
խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցնել թէ
Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին
մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու

³⁶³Անդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de
la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմտ.
նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

(Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ եւ ակնարկութիւններ ինքնին իսկ գրադաշտական աշխարհահայեցութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս եւ Հռդամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Զինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրառշա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցընեն:

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս

³⁶⁶ Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 ֆ. նաեւ Scheffelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

ազդեցությունը ինչ աստիճանի է, որ ազգերեն է առանձնապես եւ ինչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ անելի կը դժուարացնենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաական պատճառի նաեւ հոն մուտ գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկից առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար էր Պամփիլացոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուրնէ ետք ըլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները *համամարդկային հայեացքներ են*, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «Երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79,

523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւոյթին կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թերթեւ կ'առնուի, վասն զի «Երկնքի եւ անոր հանդիպակաց Երկրի վրայ եղած Երկու Երկու բացուածքներ» տեսագիծը *զույր պղպարոնական* է եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Զինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած

է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս
համամարդկային հայեացքներ են: Երեք
դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր
նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու
չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրառշա եւ Ռաշնու
իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathah,
որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է
եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Ջրադաշտէն:
Անուններուս այս տեսակէտով առաջին անգամ
նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս
ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի
Վաղարշ Ա. կամ Գ. թագաւորին ատեն քովէ
քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷
Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական
երեք անուններն ալ *յունական ազդեցութիւն*
կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Ջրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մագդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելենական մշակոյթային շրջանակներու անելի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան անելի յոռետես գծեր տուին, սակայն այն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, այնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատալէն կը հեռանան: Մագդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս

տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մազդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

³⁶⁹Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Զրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Զրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով *երկու*, այսինքն՝ *հոգեւոր* եւ *մարմնաւոր* աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարոյն՝ չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարոյն դէմ կոխը *մարմնաւորին* մէջն է: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկտրեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, *նիթական աշխարհի* կը հայի: Հետեաբար սխալած է Պլուտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամազդայ եւ Աիրիմանի մէջ չարին եւ բարոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսենդոնկ իրատունք ունի որոշ չափով, քանի

Ուրեմն էր Պամփիլացին Ջրադաշտի կամ
Ջրադաշտականութեան հետ աղերսի մէջ
դնելու անիմաստ փորձերը պատմական լուրջ
եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին:

խնդիրը Ջրադաշտականութեան նախնական շրջանին
վրայ է: հետագայ դարերուն գաղափարները բաական
մթազնեցան եւ Մագդայականութիւնը մղուեցաւ դէպի
խիստ երկարամատականութիւն, թերեւս ոչ առանց
ագդեցութեան Մանիքեականութեան, որ արդէն
տեղեակ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս
Մոպսուեստացոյն եւ մեր Եզնիկին աւանդածը խիստ
երկարարմատականութիւն է եւ արդիւնք դիւատրաքար
Սառանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական
յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ հռչակուեցաւ
Ջրուան, ոսկից են Որմիզդ (= Ահուրա-Մազդա) եւ
Արիման: Ջրուան աղերսի մէջ է թերեւս բաբելական
Kaivānu անուան հետ. Հմմտ. Zimmern, Keilinschrift und
das Alte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Կը համեմատուի
նաեւ բաբել. Sarpanituի (Zerpanitu) հետ, Yastrof, Die
Rel. d. Babyl. u. Assyrl., էջ 115:

Համեմատական քննության այս ուրախալի արդյունքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեժիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիլացոյն հոր անունը այնպիսի ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լռութեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանշելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկղի հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արմենիոս անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Արմենիոսը Արմոնիոս կ'ուզեն կարդալ եւ թէ իր կարդացած Զրադաշտի գիրքն ալ Արմոնիոս ունի: Այսպէս կարդացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Աին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus asper կը դնէ, որով

կ'ունենանք՝ Αρμόνιος = Հարմոնիոս. Եւ թերեւս ասկից առիթ առած Պամփիլացոյն առասպելին փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ'ունենայ ըստ ներդաշնակութեան օրէնքներուն. հմմտ. Αρμονία կամ αρμόνιος, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Ջրադաշտի գործածելովը բնականաբար ոչ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ Αρμόνιος ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցումի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով

պարզապես թե եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անունս ուրիշ կերպ ընթերցուլ եւ մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բուն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ իր անձին, երբ կը յայտարարէ թէ շարքեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք էր Պամփիլացին հայ կը համարին: Ի հարկէ իր խելքը տակալին չի կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս ցեղով Պամփիլացի մը հայ կրնայ ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօստ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Էրը հայ համարողներու կարգէն է նաեւ *Կիրեղ Աղեքսանդրացին* (տես վեր), վասն զի *Ηρα τινα των εξ Αρμενίας* ուրիշ կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը

Պղատոնի «տու Արմենիոս»-ն իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ անելի իբր ազգանուն, որով Իրօս տու Արմենիոսին իմաստը կ'ըլլայ «Էրոս» հայու մը որդին.» եւ շատ հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք տու Արմենիոս այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկղ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն Արմենիոս իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լամձը անհնգած է թէ լաճին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք Հայկ լսած չէր, որուն փոխարէն ինքը Արմենիոս դրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէ եւ անձնապէս մէտ եմ անելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինձի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ Արմենիոս կամ Armina

(պրսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ Հայ, Հայեր, Հայք: Թէ Αρμένιος պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկայ ազգաբանութեան մէջ յիշուած *Արամանեակ, Արամայիս, Հարմա, Արամ* անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն շինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակէտով մեծ փաստ է նաեւ Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած *Ur-me-ni* անունը, զոր Լեման-Հաուպտ Հայերուս նախահայրերը կը համարի³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի Արքիօ ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Մինուասայ *Ur-me-ni*ներու հետ

³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

կը նոյնացընէ՝ -ոյն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Քս. յ. 1000 աւան թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէոս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա. Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանս հետ կապ ունի մինչեւ իսկ *Արմաիր*, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ առթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար երկու գլխաւոր ցեղերէ, մին իր *Հայկ ցեղաստրուածով*, միւր իր *Արամանեակով* կամ նմանահնչին աստուծով

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաեւ Hati-na = Հատատաւն:

մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի *հափական*,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը Արամանեակի *ցեղն էր*, որուն կը վերաբերէր նաեւ Արայ իր *առասպելով*: Հետեւաբար առանց աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, այն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիլիայի մէջ կամ ինքնին իսկ հայազգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին ատեն կ'ըսուէր Կափաունիա, որ Հայր անուան հետ կապ ունի:

Պամփիլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հոն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը. եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փոիւզացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փոիւզիայի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրելառ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին Երօս³⁷³ եւ նոյնին «Ինչոյք» անունով սքանչելի երկախօսութեան Երօս կամ Երօզ ուղղագրական

³⁷³Այս մասին հմմտ. նաեւ Lagarde, Geschichtliche Abhandlungen, 168-170:

տարբեր ձեւերով դիցաբանական միեւնոյն դէմքը մատնանիշ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ *էրոսն* է, եւ ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. *εράεν* (= սիրել) կամ *εραοις* (= սէր, տուփանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»ի մէջ Երօսի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մերձենայ «Հասարակապետութիւն» գրքին *Իրօսին*:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեղրոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդեռ «Խնջոյք»ի մէջ Երօս կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր *միջնէակ* մը մահկանացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւալոյցեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու

զոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ
կապարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի ձեռքով:
Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի
(Πενία = աղքատութիւն), անոր համար իօրը
կողմանէ զօրատր հսկայ որսորդ մըն է եւ ձգտող
բարւոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ
աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴
Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը
Սոկրատէսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ
տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլացոյն
նկարագրէն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան
եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ
առհաւատչեայ անմահութեան: Խնդրոյն
ծանրակէտը բուն իսկ հոն է, որ Էրոս միայն
Պղատոնի քով այսպէս կը նկարագրուի:
Ջարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու

³⁷⁴Platonis Opera: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846,
հմմտ. նաեւ Platonis sämtliche Werke, Üb. H. Müller, Leip-
zig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

թէ թերեւս Պամփիլացւոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրով մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչն Բրիստոսէ յառաջ 3^{րդ} դարէն ասդին Էրոսի եւ Պսիխէի (Psyche) միջեւ, որ հոգւոյ դիցաբանական անձնաւորումն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի՝ ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ սանդարամեղական, եւ այս տեսակէտով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ անելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար

կը կարծուի: Յոնիական բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Boehlau,³⁷⁵ հին բնաստեղծ (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթազնեց: Իսկ A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է:³⁷⁶ Էրոս անուան յուն. *εραοις* էն յառաջընթացինն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Մ. Միլլեր զայն աղերսի մէջ կը դնէ սանսկ. *ar-vat* կամ *ar-vas* ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուրացող, արագահաս,» նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն քառսը կար, ոսկից յառաջ եկան Գէա, Էրոս եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

ու հզօրը Էրոս էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփեականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քառսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ նաեւ մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է կաւէ ալտրիկեան հին սափոր մը (Λήκυθος), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) թանգարան կը գտնուի: Ատոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ իր ոսկեղէն թելերը տարածած թուփերու մէջէն նոր դուրս

ելլող վարագի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինք գինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մագերը արծակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ աջ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կոտորած սափոր մը ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը միայն *էրոս կրնայ ըլլալ*, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած ձմեռը ներկայացընող վարագէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, էրոս յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած

ատեն (հմմտ. Բորինոս!) վարագի զոհ կ'երթայ: Pauly-Wissova հանրագիտարանի մեջ Էրոսի վրայ գրադ հեղինակը բաական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը անելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարիլ: J. Boehlau յառաջունէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանը թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) *ոսկեթելերով միայն Էրոս* կը ներկայացուէր, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին անելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լեռանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղոտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր,

սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ասդին: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրեթէ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ինչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ *անձնական յերիւրանքներէ եւ ինքնագիւր մեկնութիւններէ*: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ

զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ոսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըստած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ *Երասխ գետին նուիրուած հալուածք*, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ մնան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք *անկասկած թանկագին մնացորդներ են հայ աւանդութեան մը եւ յարկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին*: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիլոսի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան

աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կոիւր դեռ չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստըկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուագգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Մնեսալգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկարենալուն՝ ժամանակ մը անիրաւութեան լոյց, բայց յարմար առթին թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած

Սկիզբացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրտմելով ինք գինքը Հալմոս (Αλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս ըսուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով *Արաքսա* (Αράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ասող պիտի նշանակէր, վասն զի քանի անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արինը (հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գումէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դաշելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս լետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը

կատարողները մեծ աղմուկո եւ աղաղակներով
կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ,
ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Քաղդեացին իր
Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ *Դորոփոս* (Διορφος)
լեռը, այսպէս կոչուած *երկրածին Դորոփոսէ*,
որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի:
Միիր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի
սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ
յղանալով Դորոփոս անունով որդի մը կը
ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ,
մեծամտօրէն *Արէոսը կռուի կը գրգռէ*, բայց
անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու
նախախնամութեամբ համանուն լեռան կը
փոխուի:³⁷⁸

Ե. Հոն նոնենայ նման ծառ մը կը բուսնի,

³⁷⁸ ὁς ἀκμασας και εις ἀμιλλαν ἀρετης τον Ἀρη
προκαλεσάμενος ἀνηρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεων εις
ὁμώνυμον ὀρος μετεμορφώθη.

որ առատ պտուղ կու տայ եւ որոնք խաղողի
համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով պտուղը
հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղուի եւ նոյն
միջոցին Արեւսը կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ
կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կոնեսիփոն իր
Ծառերու վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն,
թէ անսովոր զարմանալիքներու եւ մասամբ
նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն
է հատուածս: «Արաքսէս Հայաստանի գետ
մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա
իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝
կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն
համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիկոս
անունով մէկուն որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ:
Ճիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի Հայմոս

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5.
Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p.
79-83.

եւ Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք զինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտնի հակասութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի.³⁸⁰ ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ *Արաքսա* ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (*անդ.* էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազատութեան՝ անոր կցուած ամանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած *հայ աղջիկներու ծաղիկ ժողկելու գեղեցիկ սովորութիւնը*, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ,

³⁸⁰Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ խնդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան: *Արաքսա անունով ծաղիկ մը հայ ժողովրդեան անձանօթ է* եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէ անուան ոտուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն *աշխարհագրական* է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց քով³⁸¹ Երասխ

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ ասանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն համաձայն Արաքսէ անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենիոսէ, որ Արդոնատրոյներու արշաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը

կը ծագի տարրոսեան լեռներէն եւ Հայաստան ու Բակտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչեւ արեւելեան ըստած ովկիանոսը: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ. թողլով ուրիշ մանրամասնութիւններ, խնդիր է օր. համար թէ Հայերը ունէին արդեօք մարդագոհութիւն, թէ՛ս հորենացին եւ ժողովրդական գրոյցները կը հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ *Սկիւթացիներուն երկիրը* կը փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի: Սանտալճեան պէտք չի զգար տարակուսելու մինչեւ անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հալմոնիայի եւ Բէովտիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ,

Յունաստանի Պինետո գետն է, որ նոյնպէս *Արաքսէս* կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան
ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած
կարծելով:³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական
ոտնկոխի մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն
է, ուր խօսք կ'ըլլայ *Դորփոսի ծննդեան*
եւ *մահուան մասին*: Fr. Cumont իր Միհրի
նուիրած կոթողական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը
կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans
ce récit un souvenir de la naissance de Mithra
εκ πέτρας et du culte, dont les Arméniens
l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝
Le récit de la naissance de Mithra est transporté
à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3:
Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղոտարքոսի

³⁸² Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³ Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական գետի մը քով ծնած ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ ականություն. միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապէ ըսելով. Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, *անդ.* ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ Կեղծ-Պղոտարքոսի քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս իբր աղբիւր գործածել: Եթէ Cumont Դիորփոսի մը դիցաբանական գոյութիւնը չ'ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնումն է: Սեռային տեսակէտով Միհրը իր աչքին *նաեւ* հռովմէական շրջանին մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝ քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին

սկզբնական տարրներէն էր, որ Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հռովմ:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազդեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «աման» բառն է, որ թէ քար կը նշանակէ եւ թէ միանգամայն յարգութեան առարկայ երկինքը: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք Աւեստան, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը, որոնց մէջ փոքրիկ ականարկութիւն մ'իսկ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ, եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը

ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն ատեն շատ անելի կը նուագի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին անելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը *յառաջակողմեան Փոքր Ասիան* է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ այս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգեոնները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հնս է, որ Ջեա Այծօն *լեռը* կամ *ժայռը* կը բեղմնատրէ, ոսկից կը ծնանի Այծօտից կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) Այծօս. քարէ ծնած է

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

նոյնպէս Կիւբելէ: Միհրապաշտութեան Միհրը
կը ներկայացուի սովորաբար *փոփուական*
զգեստներով եւ *խոյրով*. նոյն իսկ Հռովմայ մէջ
ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր
խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի
մէջ էին *Մեծ մօր*, այսինքն՝ *Կիւբելէի* պաշտօնին
հետ. կը նոյնացուի մերթ Սաբազիոսի, Ատտիսի,
մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն
սիրահարն ու հոմանին էր իր լկտի պաշտօնով
արդէն ծանօթ *Մա* դիցուիին: Ասոր համար է, որ
Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր
կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական
կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած
ազդեցութեան շատ անլի մեծ նշանակութիւն
կուտայ քան որ Cumonthի քով կը տեսնենք:
Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար,

³⁸⁵ Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage
à la faculté de Montauban, Paris, 1901. էջ 336:

որ շատ անելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի *ոչ-իրանեան* կը հռչակէ:³⁸⁶

Իսնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի: Պղոտարքոս կ'ըսէ:³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու ըմբռնման Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ Միհր *միշին տեղը կը բռնէ*: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ'ընթերցենք թէ Արամազդ Միհր դրած

³⁸⁶Wesendonk, Der Urmensch էջ 143-151:

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, գայն պահպանելու եւ վրան հսկելու համար:³⁸⁸ Ահա միջնորդի այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ եւ հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրներ կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարցուած: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կամ դառն հարկէ ստիպուած կամ մարմնոյ մէջ դեւերու դէմ կռուելու համար մարմին

³⁸⁸ Yascht, 10., 103:

առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ
չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ
Միհրի կողմանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ
չարերը դեւերէն դժոխք կը տարուին: Բարի
հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական
ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ
երկինք եօթը մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց
իրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի,
հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ
աւելի զգեստներու պէս պիտի հասնէ իրմէ
այն կիրքերն ու պէտքերը, զորոնք մարմին
առնլով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ
սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչասէր
միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական
ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի
կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական
հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը
եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան
միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ գերծ ամէն

պակասութենէ՝ եւ զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8^{րդ} երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ'անուանուի Αἰών, Κρόνος կամ Երբեմն ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սումերաբաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ աչքերնիս

³⁸⁹Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰Մտադիր կ'ընեն մոլորակներու ընծայումը դերին, ոսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաեւ պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինակներ կը նկատուին: Ջեմ կարծեր թէ նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի Fravaši ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 2., էջ

դարձրնենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քստմենցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունց փորձերուն եւ արինային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամէն ազնիւ զգածում խղրող հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող

674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունէր. *ա. ahu* = հոգի, միտք, *բ. daēna* = խիղճ, կրօն, *գ. baodah* = զգացում, գիտակցութիւն, *դ. urvan* = հոգի, շունչ, *ե. fravaši* = պահապան հոգի: Թէեւ H. Multon (Encycl. of Rel. and Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheftelowitz (Die altpers. Religion, էջ 152) Fravaši ները իբրեւ երկնային *աննիւթական նախապայքեր* կը համարին եւ վերջինը զասոնք հռովմ. Manes ներու եւ հնդկ. Pitarah ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ Fravaši մը *միայն* հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ *միշտ* բարի նկարագրով կը մտածուէր: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 991:

մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով անստական արարողութիւնները կը յիշեցընեն, քանի որ հրոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խուրճը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուէրները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — եւ այս պահպանողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է դիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրեւ Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ

³⁹¹ Epist. 238 ad Epiphaniū. — Cumont *անդ.* 1., 238.

պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փռիգիայի, Լիւդիայի, Լիւ կաւոնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայող Միհրի պաշտօնին նկատմամբ անհոգեմբ ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապաղովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեն, վասն զի շատ անելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մագդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենագորաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն քնքել ազգային յատուկ կրօնն ու

դիցաբանությունը: Այս կ'ընդունի մինչև իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենազօրաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Ադալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր *երկնային լուսոյ մարմնացումն է որ' բնական է, հրոյ եւ*

³⁹²Անդ. էջ 233 եւն:

³⁹³Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մտն. Ճի, էջ 1:

արելու հետ շփոթելու չէ երբեք. նույնը պետք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն ինչ որ Աւդալբեկեան իբրեւ տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, զոր կարդացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ «հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառգրքում, որքան հուր արեւ Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու

³⁹⁴Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր մեհենատեղին էր Բագայադիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր Հայաստանի մէջ նաեւ *Բագա* կ'անուանուէր:³⁹⁵ Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն հայ դիցաբանութեան մէջ Միհրի դիրքը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով *բագա* սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս *Բագա-Տեշուր*, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր եւ կամ *Բաագ-Բարդու*,³⁹⁶ որ դիցուի մըն

³⁹⁵Untersuchungen zur Geschichte von Eran I., էջ 132:

³⁹⁶Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen,

է եւ կին Ուրարտացիներու Խալսի գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց մուտ գտած էր եւ թերեւս Աքեմենեան շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերու հետ դաշինք դնող Հարրիները, որոնք իրենց հաստարմութեան վկայ կը կրչեն Վարունա, Միփրա եւ Նաշափիա աստուածները, մեր այժմեան Հայաստանը կը բնակէին, եւ դժուարաւ թէ Հայաստանէ գաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու: Ջրադաշտական մագդալականութեան Պարսիկներու կողմանէ յուսացուած չափով

Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

Հայաստանի մէջ մուտ չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այս էր: Թէ Մագդայականութիւնը իր ամենասկզբնական շրջաններուն նկարագրով եւ իր մէջ տիրող ծգտումով աւելի բազմաստուածեան էր՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարմատեան կամ միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար կը մնայ առ այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ մագդայականութեան մէջ աչքի զարնող երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը հանդիպինք, որոնցմէ զուրկ է բացարձակապէս պարսկական Մագդայականութիւնը: Հայերը Արամազդ, Միիր եւ Անահիտ *մեհեաններու մէջ կուղքերու կերպարանքի տակ* կը պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը մտածուէին, այլ

³⁹⁷Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

եւ իրարու հետ *ծննդական աղերսի* մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամազդայ *դուստր*, իսկ Միհր *որդին* կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիհ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեւաբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհրը ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պղոտարքոսի Դիորփոսի նուիրած հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկատելով՝ զարմանք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ

ծայներ, որ *հայ* Միհրի որդի մը կը վերագրեն:
Զմեզ պետք չէ խրտչեցընել ծննդեան անսովոր
եղանակը, որ Ագտիստիսի ժայռէ ծնունդը կը
յիշեցընէ. ոսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի
ծնունդը փոխազականէն կազմուած գրական
յերիւրանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար
ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դաշող
առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ
տեղ չէր գրեր թէ «*Narrant et gentiliū fabulae
Mithram et Erichthonium vel in lapide vel in terra
de solo aestu libidinis esse generatos:*» Եզնիկ եւ
Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներուն հասկըցընել
կ'ուզեն թէ Միհր ծնած է հորը իր իսկ մօր
հետ տաճած յարաբերութենէ: Cumont հայ
մատենագիրներու ասանդածին ազգային

³⁹⁸Roscher, Diorphos:

³⁹⁹Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝
ամբողջը Թէոդորոս Մոպսուեստացիէն առնուած
օտար ապրանք կը բաղձայ համարիլ:⁴⁰¹
Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է
ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի
պարսկական կրօնին հայոց նիւթերու մէջ
ասորական աղբիւրներէ օգտուիլը ցուցուած
է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում
մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հողի վրայ նման
հայեացքներու ամբողջական բացակայումը
տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ
նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ
նման հայեացքներու *առ հասարակ գոյութիւն
ունենալն է*. թէ աւանդողը հայ մըն է թէ հայուն եւ
պարսկին *դրացի* ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:
Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող
դրական ամենամեծ վկայութիւնը *հայ Միհրի*

⁴⁰¹ Անդ. 1., էջ 234:

առասպելն է: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Միերը Միհրի հետ նոյն է: Ինձի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աղայթէկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Միհրի վրայ է, որ խաւարն ու դէները հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասով յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընձեռէ մեզի համեմատելու համար զինքը *միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լեռան մը մէջ կը մըրածուի* կամ լեռան մը փոխուած է կ'ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ

⁴⁰² Ջոջանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³ Միհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակէտով խնդիրը անով աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ *Վրական Ամիրանը*, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիդարի եւ Միհրի առասպելներու հետ: Թէ Միհրի եւ Ամիրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկից կը տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական գրոյցը Միհր Ակոփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ *Ագռաւու քար*,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է *Սա-Կորնէ*,⁴⁰⁴ այսինքն՝ *Ագռաւի լերան քով* (անդ. 83): Դիցաբանական այս աչքի զարնող պարագայով հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ

⁴⁰⁴Թ. Ադալթէկեան, անդ. էջ 83:

Միերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ անելի
հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդիներ կամ
Շիդարինը, որոնք դիցաբանական անխառն
տարրեր ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն
ունի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան
մէջ Միերի նկատմամբ զորեւ է յիշատակութեան
չհանդիպիլը՝ անով կրնայ մեկնուիլ, որ լերան
փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը *թերեւս*
Միիր ինքնին չէր, այլ իր որդին, ինչպէս
Կեղծ-Պղոտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը
համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Միերը,
որ նաեւ Առիւծաձեւ Միեր կ'անուանուի, Պստիկ
Միերին կամ Միերիկին հետ նոյնացնել, ինչպէս

⁴⁰⁵Աղաբէկեան Շիդարի պատմականութիւնը
չ'ընգունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը
մէկ Շիդարի վրայ չի խօսիր, այլ *շիդարներու*, որոնք
դիպացած ոգիներ են: Զանոնք համեմատել կ'ուզէ անելի
Իշթարի հետ. որով սակայն *բազմաթիւ* շիդարներու
հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, *անդ*, 104:

սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ Միեդի առասպելին փարածութեան շրջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական գրոյցները կ'աւանդեն: Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի երբեմնի պտղալիւր եւ ծաղկալիւր դաշտին եւ կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով գայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Դիօրփոս թարգմանութիւն ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս մոլթ կամ մթին պիտի

⁴⁰⁶ Հին հաւատք Հայոց, էջ 36:

նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Ճօրփօս *մութը թափանցող* միայն կրնայ նշանակել: Արդ Մասիս լեռը հայ ժողովրդենէ կ'անուանուի նաեւ *մթին լեռ, սեւ լեռ*, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷ Յունարէն օ ճօրփօս բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը»: Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ, քանի որ լեռան փոխտող հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար աւելի լեռան մէջ *ծածկուած* կամ *փակուած* կը հասկընայ: Եւ Մասիսի մէջ փակուած է *Արփաազդ*՝ յաջորդը այն աստուածագգի հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն *Արէնս*,

⁴⁰⁷Սնդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, ծն. 1:

որ՝ ինչպես ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած են,⁴⁰⁸ միայն Արայ Գեղեցիկը կրնայ ըլլայ: Ահա թէ ինչն. Մասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «Արայի դաշտ» կ'անուանեն. հոն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լեռան քովերը կը գտնուի Արայի անունով գիւղ մը, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «Շամիրամայ լեռ» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան գլխաւորաբար Համբարձման

⁴⁰⁸Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

տօնին:⁴⁰⁹ Պէտք չէ՛ հոս յիշել նաեւ ասանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «կ'ասեն՝ *ամեն խամբարծման գիշեր Միերի քարի տիւտ կը բացուի...* Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի տիւտ բացուի, Միեր քարի միջէն ելիր ի»:⁴¹⁰»

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանգամանքը, եթէ Ազատ Մասիւում արգիլուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագռաւաքարում փակուած է Միերը իրանց հայրերի անէծքով. ասանդութիւններ, որոնք

⁴⁰⁹Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Միեր, էջ 59. առ Դ. Աղալբէկեան, *անդ* 79:

⁴¹¹Արրտ. 1913, էջ 659:

երթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա, էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽՁ. 123) եւ Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի գարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ Արարատի եւ թէ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «Նեխ Մասիք», որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռոն Մասեած»ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն

⁴¹² Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. հմմտ. նաեւ Ազգ. Մոն. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

մէջ ալ *ինքնուրոյն* *աւանդութիւններով* *իր* *տեղերը* *ունի*: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը զիրենք ասկից ալ վռնտեցին. մաս մը հաւանօրէն Կասկասեան լեռները ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով հաղտիք կոչուած երկիրն անցան:

2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական ասանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ

Անանուն եւ Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեաբար Անանուն իր պատմութեանը մեզի Երդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն

ինքնին իսկ բնագրեն, որուն մաքուր լեզուն
եւ անբռնագրօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին
արժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան:
Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակետով
նաեւ Արալեզներու գոյութիւնը, Պղատոնի
պամփիկեան էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի
առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն
խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացընեմ ուրիշ
քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է
Յովսէփոս Փղափոսինը: Հրեայ մատենագիրս
պատմելէն վերջը թէ ինչպէս Դափթ զանազան
աշխարհակալութիւններով իր պետութեան
սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով՝ ի
մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու վրայ, որոնց
բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն
ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի
համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց
վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս
ծովաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն

դէմ քալեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով
պատերազմելով՝ անկից 20.000 ուրանաւոր եւ
7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ մինչեւ
անգամ հազար պատերազմական կառք ւար
առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց,
հրամայելով որ հարիւր միայն իրեն համար
պահուին:⁴¹³» Թէ ուսկից առա՞ծ է Յովսէփոս
այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիս այնչափ
չի հետաքրքրեր, թէի շատ հաւանական կը
գտնեմ, որ հրեական առանձին աւանդութիւն
մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ
կողմանէ թէ Յովսէփոսի ժամանակ Հայաստան
շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց

⁴¹³Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αυτοις
επιτάξας κατ' ετος τελειν, ειτα επι Αδράζαρον τον
Αράου μεν υιον, βασιλέα δε της Ζωφρηνης εστράτευσε και
συμβαλων αυτα παρα τον Ευφράτην ποταμον των μεν
πεζων αυτου διέφθειρεν ως δισμυρίους, των ιπποτων ως
επτακισχιλίους.»

մայր երկրին հետ շարունակ յարաբերության մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ եթէ անոնք իրեական ազգին տեսակետով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը իրեական գոյն ստացած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ Արայ անունը հայ ժողովրդենէն երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին

կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատունի *էր* կամ յունացած ձեռով *էրոս* միենյն Արայ անուան մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ շատ են. հմմտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արալեզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի *Արախը* նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց

մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի Էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի Էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴» Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէեւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, *երրորդ* հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բասմաջեան ինչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Ինչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալիխտա (կամ Խալիխտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ,

⁴¹⁴ Հետազոտութիւն, էջ 7-8:

Վահէ՛ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արէոս եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, վերջին կոկորդային խ տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած գաղթական մըն է: Բաբելոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար, ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ

լեզուին. Եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած եւ իր մահուամբ ինչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւիլի մեծ եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ինչ խորան կանգնեց, ինչ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու

միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչև աստղերը եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ինչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստեղագարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գրիտնակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերըս կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ակինեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմարդին Աճառեան, թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցնել թէ Համամ Քեր. էջ 288 (իրտկ. Ադոնցի) Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշդ ինչպէս Հայկը: «Նուազ է լուսին քան

զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին,
նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:»
Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ
գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով իր աստղը կամ
մոլորակը կ'ականարկուի հոս, դժբախտաբար չէ
կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը
արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական
անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ
մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի:
Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին
անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին
ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած
հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին
հետ կը համեմատուի, թերեւս անելորդ չըլլայ հոս
յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու
հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ

⁴¹⁵ Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ,
Հտ. Բ. Վեներտ. 1926, էջ 102:

մշտատել շփման մեջ եղած են:

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Նեբոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մազդա.
Նինիբ	Քեւամ	

Յուն.

Հայկ.

Σελήνη

Լուսին

Ερμης

Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար

Αφροδίτη

Լուսաբեր կամ Արուսեակ,

Ηλιος

Արեգակն

Αρης

Հրատ կամ Սալ, Ծկրաւորի, Կարմիր աստղ

Ζευς

Լուսնթագ Արտախոյր (Արամագր)

Χρόνος

Երեւակ.

Երբ Համաբարելոնականները —
որոնց վարդապետութեան համաձայն ամէն
մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին
ազգերու պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան
անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաական,
տնտեսական կամ աշխարհախօսական,
սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի
Բաբելոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ

Եւ պատրաստութիւններով իրենց դրութիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխատր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացում տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: *Մասամբ* բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձընէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու

Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարաները եւ ժողովրդական գրոյցներն ուսելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ անորոշութիւն կը տիրէ բուն այն մոլորակներու նկատմամբ, որոնք միայն (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արէս) Արայի տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ:

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած են, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի նուիրուած ամիս մը: Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած են, Արայի անունէն կազմուած է հայ

Արաց ամիսը,⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ Նաւասարդ ըստ քաղաքական տարուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւ յոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ *հունձքի օրեր*, եթէ ի հարկէ Քաղ արու այժ իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ *Արայի օրեր*:

Պարզ զուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի

⁴¹⁶Նաեւ Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ara կը համարի. հմմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

⁴¹⁷Ալիշան. Հին Հաւատք, էջ 141:

տոմարին մէջ ամիս մը կար Արէոս
անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը
համապատասխանէր:⁴¹⁸ Արէոս (= Ἀρείος
երբեմն նաեւ Ἀρεὺς) ծանօթ Արէսն (Ἀρης) է,
Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը,
որմէ առնելով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա
երբեմն մինչեւ անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչեն:
Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները
Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ
Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքի
նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի
գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ
հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ:
Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց
պարագլուխն է Gruppe,⁴²⁰ ձգտում ունի Արէսի

⁴¹⁸ Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

⁴¹⁹ Homer, Il., 17. 301, Od. 8. 361:

⁴²⁰ Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բելուտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ, համեմատական լեղրագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փոիւգացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդըգնութիւն չէ ուրեմն ըսելը թէ Արայ Գեղեցիկ եւ Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն են, այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յունական ազդեցութիւններ կրած է դարերու ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցնելու: Երկուքն ալ պատրերազմի

աստուած էին. երկուքն ալ քաց որսորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին դիցաբանական շները. երկուքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած են սիրոյ դիցուհոյն հետ: Ափրոդիտէի եւ Արէսի որդիներն էին՝ քաց ի ուրիշներէ նաեւ. Էրոս եւ Անտերոս,⁴²¹ իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴²² Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արէսի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին անոր տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու

⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

⁴²²Gruppe, *անդ*, էջ 1083, ծն.:

կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաեւ *Էրինիա* (Ερινύς), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ *Αρά վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետք կը նոյնացընեն*:⁴²³ Արէսի կին են նաեւ Փիւրինէ եւ Պելոպիա, ոսկից կ'ունենայ *Արդուածոց* հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր *Արաս* (Αρας), կինը՝ նոյնպէս *Էրինիա*: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արէս չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը *Արաս*, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն են *Աորիս* եւ *Արայթիւրէա*: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ

⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

նկատենք, շատ դիրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արէսի *շուն զոհելը*: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ *Արէսի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր*:

Արայի մեռնելու եւ յարուսթին առնելու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (III. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (Αλῶδαί = հայ. *Ալք!*) անգամ մը Արէս բռնելով շղթայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակաօի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն Երիբիա *եղածը Հերմէսի*⁴²⁴ (= շուն!) *չիմացընէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ*:

⁴²⁴ Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ հերմէս կը թարգմանեն:

Ողիսականի մէջ (11. 305) Օտօսի եւ Էփιάլտէի (= Αλωαδαί) հայրը *Պոսէիդոն* է. նոյնպէս է նաեւ Ապողոդորոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկիրնք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոստորի Ապողոդոր, երբ կ'աւելցնէ թէ մին *Հերա դիցունիոյն* աչք տնկած էր եւ միւսը *Արփեսիսի*, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին: Արէսի շղթայութիւնը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուիլտի հետանաքար

(σιδηροβρωτος πέτρα⁴²⁵ = երկաթուղ քար)
ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հումերոսի
καλκέω εν κεράμω, որուն մէջ Արէս կը փակուի,
աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի Կերամոս
(Κεράμος) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու
պէս Արէսի շուն կը գոհէին:⁴²⁶ Կան սակայն
նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ
նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական կέραμος
ըսուած սափորները, որոնց մէջ մարդկային
այրուած դիակներու ածիւնը կը պահուէր: Այս
պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել
ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ *անոր*
յարութիւն տրաւ: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ
շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ
հոս, ինչ որ Արալէզները Արայի առապելին մէջ:

⁴²⁵ Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

⁴²⁶ Arnob. 4, 25:

⁴²⁷ H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly
Wissowa, Ares:

Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն *Արայ անուան ծագումի հարց է*: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները *Արա* (Αρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկից ծագած են Αρά (= Արայներ) ըստած ոգիները, որոնք դիցուհոյն անբաժին ընկերներն էին: Αρά կամ Αρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մեջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ *Ս. Գրքի մէջ*. անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «Եւ որդիք Յեթերայ, Յափինա եւ Փասփա եւ *Արա*.» եբր. *ԱՂԱ*. յուն. Αρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ Αρα, եբր. *ԱՂ* = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ըջ Հայը եւ ոչ ալ Եօթանասնից թարգմանութիւնը ունին: *ԱՂ* ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագադաթբաղսար Գ. Ռուբէնի, Գաղայ եւ Մանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն

ոմանք անուամբս *Խառան* կը հասկընան, բայց
ոմանք ալ Bochartի հետ⁴²⁸ գայն *Մարաստանի*
հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները
երբեմն Արιοι կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ
երկիրը Αρεια (Ptol. 6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ
A. Legendre⁴²⁹ նաեւ Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն
(17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի
թագաւորները Իսրայելացիները հոն
կ'աքսորէին: Կիւրեղ Ազիքսանդրացոյ
ընծայուած *Մեկնութիւն Արարածոց* տակաւին
անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ *Արայ* անունը եւ
այն՝ իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են
որդիք Սեբեգոնի *Արայ* եւ Անան»,⁴³⁰» մինչդեռ
թէ բնագիրը եւ թէ բոլոր թարգմանութիւնները
Արայի տեղ՝ «*Այիէ*» կ'ընթերնուն, Ծննդ. ԼԶ.

⁴²⁸Bochart, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

24, Και ας υιοι Ζεβεγών Αἰε και Ανά, որուն համաձայն է նաեւ լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեն հոս պարզապէս ցուցնելու համար թէ անուն մը իր արտաքին ծնունդ շարք անգամ ուրիշ անուան մը նման եւ մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլալու: Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ *Aára* անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹ որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ աղթի յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³² Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) *Ar-a-a* անուան

⁴³¹Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913, էջ 152:

⁴³²Les Inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, էջ 328:

մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ո՛չ ճիշտ եւ ո՛չ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւնունինք. եւ երկրորդ Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տեական բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փոփագիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն Հայաստան:⁴³⁴ Սանտալճեանի

⁴³³ Ուսումն հայերէն լեզուի 372:

⁴³⁴ Histoire, 1., էջ 155, 189. 190 եւն:

հայերենով ուրարտերենի ընթերցումը հիմեն ձախող պետք է համարիլ: Այսօր պատմականորեն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ո՛չ լեզուով եւ ո՛չ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառնուելով՝ հայերէնի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հաստ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը Արա (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ.⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուան կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի խնդրոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը ոչ

⁴³⁵ Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶ Chr. Bartólomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

միայն դիցաբանական զոր է արժեք գուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Արոնց — այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն *Սպանդարամետր* ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուիւն Spenta-Armatih կամ Armaiti՞ի հայացած ձեւն է: Հնդիկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցուի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն *Spandāramat*, ոսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը *արական* աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ոսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ Աւեստայի Aramatih երկրի աստուած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի հետ ունին

⁴³⁷ Հմմտ. առ Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

նաեւ Սանդարամետր մը, որ թէեւ հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ հոռվմ. Պղուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ *անանծնաւոր* իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ

⁴³⁸Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ոսումն հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարապետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

պարսկական միենոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ինչ յառաջատուութիւններէ անցնելով՝ հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ինչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզալի որթատունկեր: Սակայն չեն կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով ըր ինչ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խաղտիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն

յիշել «խաղտալուր» եւ «խաղտալեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «խաղտերէնի պէս հնչող» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն *անախորժ* եւ *վապր հնչող* կամ *խառնահնչիւն* լեզու: Wesendonk պրսկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուիին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուիոյն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնատրութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչն է Հայերու քով իրանեան Spenta Armati կը նոյնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ թարշամող բուսականութեան աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ

⁴³⁹Urmensch, էջ 149:

Wesendonkի (անդ 73) եւ Günterth⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման զուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուիտյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ անելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուիի մը, որ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային

⁴⁴⁰Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը *խաղող ջուրելու նուիրական սովորութիւնը*, զոր մեր նախնիները շատ վայելջօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ *այգեկութեան պրենները կ'իյնայ*:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կամ *Araxes* կամ *Arat* եւ կամ *Araio(s)*: Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն *Rakhsi*,

⁴⁴¹ Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է անշի «Աստուրնճաց» «Աստուրնզաց» (իմմտ. *Արաց*) եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն *Arahti անունով գետը* մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացընեն:⁴⁴² Երկրորդ Բողաս-քէոյի արձանագրութիւնները Harri ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ *Arahti անունով քաղաք* մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիրուսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը կարդանք 'a[ī]rati — 'a-[ī]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթեռնով 'ԼԱՐՈՐԱ այսինքն՝ «լոյս

⁴⁴²Հմմտ. Սանտալճեան, Histoire, 1., էջ 167:

⁴⁴³H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoī. OLZ. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

աստուծոյ,⁴⁴⁴» իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ» այսինքն Թամուզի կամ Ադոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ անուան Araxes ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն է Araxesի նախնական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին համապատասխան հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցնէ: Մինչդեռ Arathi եւ Araio(s)ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ հայերէնի ձայնաշրջական օրէնքներուն շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձեւեր թէ՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամէնէն անելի ակնառուն դարձեալ թրակեան *Արէսն* է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ

⁴⁴⁴Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵OLZ. 1900, էջ 449-450:

Արդոս:

Ուրեմն այս ամենը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ան է, որ զմեզ *Արայ Գեղեցիկէն պղապտենան էրին միջոցաւ թրակեան Արէսի կը տանի*: Ա՛ս է ուղիղը, վասն զի անս միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ *հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ*: Վերջին կէտը երբեք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ինչ համեմատութիւններու ալ ծեռնարկենք: Ապահով կոտան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ *գերմանական էրը* դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւ շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «*ημέρα Αρεως*» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ Հռովմէացիները «*dies Martii*» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար

Dienstag, րայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուան հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնել պէտք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝

⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ
կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած
ըլլալու է կամ Mertag էն (հին Martitag = dies
Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին
փոխանակ am Mertag ըսելով՝ կրնայ սխալ
բաժանմանք am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կամ
պիտի ըսենք թէ *Er* հին գերմանական աստուծոյ
մը անունն է: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն
հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմմտ.
անդ 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն
ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstag
տեղ Ertag կ'ըսէին, վասն զի *Er* անոնց քով
Zeus երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր:
Միեւնոյն կարգի անուններ չէն արդեօք նաեւ
յունական *Zeus* Աբειօս, Աթընա Աբեա եւ կամ
սպարտական Ափրօժիղ Աբեա, որոնց պիտի
համապատասխանէ թերեւս հայկական «արիս»

⁴⁴⁸ Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

Արամազդ, *արին* Արամազդայ:» Bournouf իր Légende athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին *arya* անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեչմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹ կարծիքով Արեւոյ կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. *αρά* բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէծք եւ վրէժխնդրութիւն», ոսկից է նաեւ *αραιος* իբր «աղէտաբեր» եւ «անիծող» իմաստով, որով *Ζεὺς Αραιος* պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «Ջեա *վրէժխնդիր, պարերազմող*:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս *Ar* արմատով դից անուններու

⁴⁴⁹ Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887, էջ 118:

շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ինչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեն կարծեր թէ անուններուս գէթ մէծամասնութեան եւ արցի միջեւ իրեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական *Aryaman* աստուածը, որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy⁴⁵⁰ զայն շատ գեղեցիկ կերպով *deus aricus*, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Զարմանալի է, որ ըստ երեւութիւն անուանս հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բոռնէյի Դայակներու քով, որոնց մասնատրապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է

⁴⁵⁰Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 55-56:

իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ասոնք ունին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidtի⁴⁵¹ Batara ծագած է սանսկ. bhātara բառէն, որ *Տէր* կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է *Ara*, իսկ միւսին *Irik*, որոնք երկուքն ալ թոշնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ
գիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ:
Թէրեւս պարզ պատահական զուգահիւյսին
մ'ըլլալու է, որ *Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի*:

Իրանական կրօնի մէջ *Arya* արմատով
առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր,
բայց պարսկական ուրիշ ասանդութիւններու՝
մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան
մէջ կը հանդիպինք *Eray* անունով հերոսի մը,
որ իրան. *airya* կամ *ariyah* հետ կապ ունի:
Որդի է ֆրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր
հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմավենդի
մէջ կը փակէ: Ըստ ասանդութեան ֆրիդուն
իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու
համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով
յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով
կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը
նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ
երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ

կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասոր համեմատ ֆրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Չինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ *Eray*, որուն կու տայ *իրան*:⁴⁵² Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ *Eray*ի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն *Airyana*, որ «*Eray*ի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ *Eray* գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

⁴⁵²Նախնաբար *Airy* կամ *Arija*, որուն յոք. սեռ. *Arijan* էն ծագեցաւ յետոյ *Eran*, ուսկից *Iran*:

⁴⁵³*Eranische Altertumskunde*, 1. 547:

Arya անուան դիցաբանական նշանակությունը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրնտուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութենէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ *կեղդական* (հմմտ. arjo- արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ *գերմանական* ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր

օրինակ հմմտ. *Ariovistus, Ariobindus*): Ի հարկէ
aryahi ստուգաբանական իմաստը տակաւին
անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր
«բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական.» վերջին
իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր.
«aire», «airech» ծագած «aryaka» բառէն որ կը
նշանակէ «ազնուական», «տէր»:⁴⁵⁴ Բողազքէօյի
արձանագրութիւններուն գտնուելովը
նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ
կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն
է, թէ 19^{րդ} դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով
եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը *հարաւային*
Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ եւ
խորիմով: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկից
բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն.
Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ
Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները

⁴⁵⁴ O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

իրենց յառաջխաղացության՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր, արդ Sinder հաւասար է Հնդկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդիկները իրենք զիրենք *Sinthu* կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ երբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոիւգացիներու պէս հագուած էին, վասն

⁴⁵⁵ Հմմտ. Wesendonk, Zarathuštrō. էջ 3:

զի Փոհագացիներու սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւդոքսոս
աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոհագիայէն կը
սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոհագական շատ
բառեր ունի:⁴⁵⁷ Ասոնք ծանր փաստեր են
Հայերու եւ Փոհագացիներու եղբայրակցութեան:
Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ
այն թէ երբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ
են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ}
դարէն ասդին, երբ հնդեւրոպական ազգերու
նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը
իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը
գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Գուրգի
թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն
գորութենէն պահ մը ակնաձեւիւ ստիպուեցան

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δε κατὰ περ Φρύγες εσσεάχατο, εόντες
Φρυγῶν ἀποικοί. Herod. 7., 73:

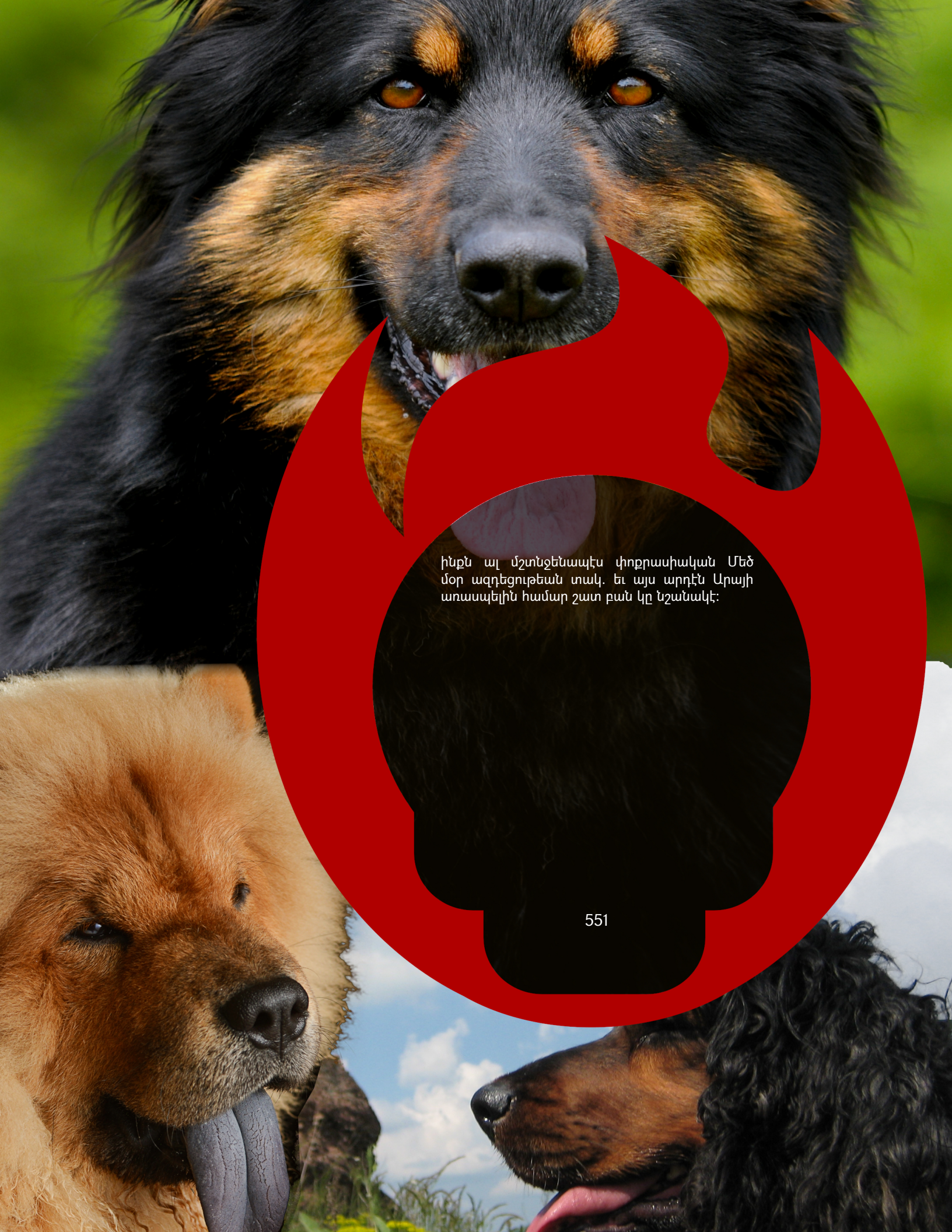
⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δε το μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ
πολλὰ φρυγίστουσι. *առ Ստրեփ. Բուգ. Արմենία:*

մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս Եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլզեր Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան հետ աղերսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը բոլորովին չկորսընցուց, բայց Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ

⁴⁵⁸Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

⁴⁵⁹Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333:

ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ
մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի
առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ: